

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/20 Fall 2016, p. 321-356

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11151>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 16.11.2016 ✓ Accepted/Kabul: 14.12.2016
✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM – Doç. Dr. Adem İŞCAN

This article was checked by iThenticate.

NUSRET ALİ HAN DEHLEVİ’NİN SATRANÇ RİSALESİ

Sevda KAMAN - Bihter GÜRİŞİK KÖKSAL***

ÖZET

İki kişi ile altmış dört kareli bir tahta veya yüzey üzerinde şah, vezir, kale, fil, at, piyon isimlerini alan, farklı biçim ve büyüklükteki on altışar taşla oynanan bir oyun olarak tanımlanan satranç, stratejik düşünmeyi öğretir. Bilgiye ve mantığa dayalı çıkarımlarda bulunmayı sağlayan, zihni geliştiren, geçmişten günümüze geniş kitlelere hitap eden bir oyun olan satrancın kurallarına ve mat etme yollarına dair bilgiler içeren birçok risale vardır.

Muhammet Nusret Ali Han Dehlevî'nin 1890 tarihinde yazdığı "Şatranç" (Muallim-i Şatranç) isimli eser satranç hakkında önemli bilgileri ihtiva eden bir risaledir. Eserde satranç ve mucidi hakkında kısa bilgiler verilmiş, satranç kuralları sıralanmış, akabinde diğer dillerde satranç taşlarının adlarını ve şekillerini gösteren bir tabloya yer verilmiştir. Diğer bölümde satranç taşlarının isimleri ve hareketleri açıklanmıştır. Satranç taşlarının tahta üzerindeki vaziyeti şekille gösterilmiş; sonra sırasıyla bir, iki, üç ve dört hareketli oyunlar diyagramlar (**satranç konumlarının bir şekilde gösterilmesi**) ile izah edilmiştir. Bu bölümde satranç problemleri adı verilen mansubeler (oyun, düzen, açmaz) yer almaktadır. Eser taşların diyagramdaki konumlarına göre mat etme yollarını ifade eden önemli bilgileri içermektedir.

Bu çalışmanın birinci bölümünü teşkil eden giriş bölümünde söz konusu eserin müellifi ve içeriği hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise metin Latin harflerine aktarılmıştır. Metindeki diyagramlar, bugünkü diyagram şekilleriyle birlikte verilmiş, çalışmanın sonuna ise eserden hareketle satranç terimleri sözlüğü ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Satranç, risale, Nusret Ali Han Dehlevî, diyagram, terimler sözlüğü

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Dilbilim bölümü, el-mek: skaman@bartin.edu.tr

** Öğr. Gör. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, El-mek: bihtergurisik@yahoo.com

CHESS TREATISE OF NUSRET ALİ HAN DEHLEVÎ

ABSTRACT

Chess, described as a game played on a wooden checkered gameboard with sixtyfour squares by two players with sixteen pieces, for each, in different shapes and sizes, called as king, queen, rook, knight, bishop and pawn, teaches strategic thinking. There are many treatises containing information about the checkmate methods and rules of chess, that provides to make inferences based on logic and knowledge, develops the mind, appeals to a wide audience from past to present.

The work named “Satranç (muallim-i satranc) written by Muhammet Nusret Ali Han Dehlevi on 1890 is a treatise that contains significant information about chess. In this work, brief information about chess and its inventor is given, rules of chess are sorted and afterwards a painting showing the names and shapes of the pieces in different languages is placed. The name of chess pieces and their moves are explained in the treatise. The positions of the pieces on the gameboard is shownn via figures; then one, two, three and four moving games explained with diagrams (showing of the chess positions on a figure) respectively. In this section games (game, order, stalemate) called chess problems are stated. The work also contains significant information concerning checkmate methods with respect to the positions of the pieces on the diagrams.

In the introductory chapter, forming the first section of the study, information about the content and the author of the work is provided. In the second section the original text is converted to Latin alphabet. The diagrams on the original text are given along with the current diagram shapes, as to the end of the study moving from the original work, chess terms dictionary is added.

STRUCTURED ABSTRACT

Chess, described as a game played on a wooden checkered gameboard with sixty four squares by two players with sixteen pieces, for each, in different shapes and sizes, called as king, queen, rook, knight, bishop and pawn, teaches strategic thinking. There are many treatises containing information about the checkmate methods and rules of chess, that provides to make inferences based on logic and knowledge, develops the mind, appeals to a wide audience from past to present.

The works that give information about chess, which is a game popular among many people from aristocrats in the palace to foolks, are known as "satranç-nâme". The oldest "satranç-nâme" in our literature, called “Satranç-nâme-i Kebir”, presented to Beyazıt the second, has been written in 1503, by Firdevsî-i Rûmî. The oldest work as “satranç-nâme” stated in Meydan Larousse has been written by Şaban b. İsmail Seferihisari in Kanuni period. This work is the Turkish translation of Cadi Abdurrahman Rezzak’s work named “Kahrül-Efrenç Fi Laibis-Satranç”.

Turkish Studies

This article is about a chess treatise. The work named “Şatranç” (Muallim-i Şatranç) written by Muhammet Nusret Ali Han Dehlevî on 1890 is a treatise that contains significant information about chess. In this work, brief information about chess and its inventor is given, rules of chess are sorted and afterwards a painting showing the names and shapes of the pieces in different languages is placed. The name of chess pieces and their moves are explained in the other part. The positions of the pieces on the gameboard is shown via figures; then one, two, three and four moving games explained with diagrams (showing of the chess positions on a figure) respectively. In this section games (game, order, stalemate) called chess problems are stated. The work also contains significant information concerning checkmate methods with respect to the positions of the pieces on the diagrams.

In the introductory chapter, forming the first section of the study, information about the content and the author of the work is provided. In the second section the original text is converted to Latin alphabet. The diagrams on the original text are given along with the current diagram shapes, as to the end of the study moving from the original work, chess terms dictionary is added.

As for this study, It is prepared based on the work registered with the number 6347 in the collection number EH 1960 A 594 and in the Atatürk Library in Muallim M. Cevdet Ottoman Turkish Books section with number 794.1 NUS. It is also possible to access the work from the Ottoman Treatises data base in Isam Library. The work was published in Bağdadlıyan Printing House in İstanbul in hijri 1308 (christian era 1890). “Printed with the permission of Ministry of National Education” expression is on the cover. It is thirty six pages (between 2a-20a). Language characteristics of the period of the subject treatise were taken into consideration during Latinization. In this study, in order to avoid confusion with footnotes in the original treatise, it has been chosen to write the abbreviated form of the writer’s name (N. A. Han) alongwith the footnotes. Persian and English expressions in the work has been translated.

This text from 1890 shows that at that time there were questions about the game, such as “Is this not so?” in the players’ mind, like its author said. Therefore, this work has been written for the purpose of settlement of the rules of the game thoroughly and providing the game tactics. Nusret Ali Han Dehlevi frequently emphasized the importance of the game, stated that the chess should not be perceived only as an entertainment game as in the West which he called civilized countries and requested to become aware of the significancy of the game in his work. Indeed, It is quite normal for Nusret Ali Khan Dehlevi to think that the game has been christianized and to claim the game if it is thought that in the XI. century, chess players were excommunicated by the church and this law was lifted only after addition of the crucifix to the pieces and amendment of the names of the pieces in XV. century. However, this text shows that the starting positions of the pieces in the period when the text is written is different from today. Today’s layout has been improved by the Europeans. It is also frequently repeated in the text that chess playing rules of the Indians and Europeans are different.

Turkish Studies

Being taught as a lecture even in kindergartens in our country shows the importance of chess, which is basic principle is thinking, originating from ancient times, accepted as both an entertainment and mind game favourite in every era . It is a fact that every work related to chess will help those who love playing chess, and who are curious about the historical development and change of the game.

Keywords: Chess, treatise, Nusret Ali Han Dehlevî, diagram, chess terms dictionary.

Giriş

“*Satranç tahtasında tüm denizlerinkinden daha fazla macera vardır.*”

Pierre Mac Orlan

Satranç, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te “İki kişi ile altmış dört kareli bir tahta veya yüzey üzerinde şah, vezir, kale, fil, at, piyon isimlerini alan, farklı biçim ve büyüklükteki on altışar taşla oynanan bir oyun” olarak tanımlanmış ve Farsçadaki “şetrenç”in Arapçada “satrenc”e dönüştüğü ifade edilmiştir. (AYVERDİ, TOPALOĞLU 2005: 1066) Oyuna dair *İslam Ansiklopesi'nde* (ALTINAY 2009: 178) ve *Meydan Larousse'da* (ÇATIKKAŞ 2015: 27) ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Bu bilgiler ışığında satranç kelimesinin Sanskritçe kökenli olduğu (catur anga: dört unsur), bunun Hintçeye şatranç, Farsçaya çet-reng /şetrenç olarak geçtiği ve Arapçada şatranç şeklini aldığı söylemek mümkündür.

Satrancın icadıyla ilgili Ramazan ALTINAY şu bilgileri derlemiştir: “Satrancın icadıyla ilgili bilgiler mitolojik bir şahsiyet olan Hermes' e (İdris) kadar götürülür. Tarihî kaynaklarda doğduğu yer olarak Hindistan, Yunanistan, Çin, Rusya, İran, Arabistan, Mısır, Mezopotamya ve İrlanda gibi pek çok medeniyet havzasından söz edilmekte, ancak Hintlilere ve Eski Yunan-Roma dünyasına ait olduğunu söyleyenlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu görüşleri destekleyen tarihî bilgiler, rivayetler, hikâyeler, efsaneler ve işaretler bulunmakta, ayrıca bütün kanıtlar satrancın V. ve VI. yüzyıllarda tanınıp bilindiğini göstermektedir.” (ALTINAY 2009: 179)

Saray eşrafından halka pek çok kimsenin rağbet ettiği bir oyun olan satranca dair bilgiler veren eserler “satranç-nâme” adıyla anılmıştır. Bizdeki en eski tarihli satranç-nâme 1503 tarihinde yazılan ve II. Beyazıt'a takdim edilen Firdevsî-i Rûmî'nin *Şatranç-nâme-i Kebîr* adlı eseridir. (ÇATIKKAŞ 2015: 23) Balıkesir'de telif edilen bu manzum-mensur eser, satranç oyununun tarihçesi ve tekniği hakkında verdiği bilgilerle ayrı bir özellik taşımaktadır. Eserin Nuruosmaniye Kütüphanesi 'nde bulunan (nr. 3553) nüshasından başka Berlin (nr 1631) ve Münih (nr 250) kütüphanelerinde de birer nüshası vardır. Firdevsî daha kırk kadar eseri olduğunu bu kitabında belirtmiştir. (KÖPRÜLÜ 1996: 129)

Meydan Larousse'da ise en eski tarihli satranç-nâme olarak gösterilen eser, Kanuni devrinde Şaban b. İsmail Seferihisari tarafından yazılan *Satranç-nâme*'dir. (ÇATIKKAŞ 2015: 28) Bu eser, Kadı Abdurrahman Rezzak'ın *Kahrül-Efrenç fi laibis-Satranç* adlı eserinin Türkçeye çevirisidir.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/20 Fall 2016

1.1. Nusret Ali Han Dehlevî Hakkında Bilgi

Eserin müellifi Nusret Ali Han Dehlevî'nin hayatı ile ilgili ne yazık ki çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Yazara dair “Nusret Dehlevî, Bahadırşah bin Alemgîr'in mülazımlarındandır. Hicri XII. yüzyılda yaşamıştır.” bilgisi mevcuttur. (HAYYAMPÛR 1961: 603) Ancak bu çalışmada ele alınan risalenin giriş bölümünde “N. Ali Han 1307 Mart/Cihangir” ifadesi mevcuttur.

Eserlerinden hareketle Farsça ve İngilizce bildiği söylenebilir. Müellefin eserleri ile ilgili herhangi bir akademik çalışmaya tesadüf edilmemiştir.

Nusret Ali Han Dehlevî'nin bu makaleye konu olan satranç risalesi dışında bilinen diğer eserleri basım yılına göre sırasıyla şunlardır (<http://ktp.isam.org.tr>):

1. *Tercüme-i tarih-i nevâdir-i Çin-i Maçin*: İstanbul'da Tobhane-i Âmire İstihkâm Alayları Litografya Destegahı'nda 1270 H/21-30 Mart 1854'te basılmıştır. Atatürk Kitaplığı'nın Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu'nda 951 DEH; Milli Kütüphane'de ise EHT 1968 A 323 numarası ile kayıtlıdır. 70 sayfalık bir eserdir.
2. *Genç Şâyegân*: İstanbul'da 1302 H/1884 yılında sadece bir sayı olarak çıkarılan Genç Şâyegân'ın imtiyaz sahibi Ali Nusret Dehlevî'dir. Bu mecmuada hiçbir yazar imzasına rastlanılmamaktadır. (ŞEN 2009: 387) Matbaa-i K. Tuzluyan'da basılan bu esere İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve Atatürk Kitaplığı'nda (Gazete Arşivi/ 1302) ulaşmak mümkündür.
3. *On iki la'*: Dehlevî, "Yedi yüz sene akdem telif olunup el-an eyadi-i nasda mütedavildir" notuyla Emir Hüsrev Dehlevî'nin hikâyesini Farsçadan tercüme etmiştir. (müt.: Ali Nusret Han Dehlevî; nşr.: Kirkor/Asır Kütüphanesi sahibi) İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1307 H/1889-1890 yılında basılmıştır. Eser, Atatürk Kitaplığı'nın Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu'nda 819 ON numarası ile kayıtlıdır. 52 sayfadan ibarettir.
4. *Dünyada Neler Var*: Nusret Ali Han b. Muhammed Dehlevî adıyla İstanbul'da Yovanaki Panayoditis Matbaası'nda 1314 H/1896 yılında basılmıştır. Folklor üzerine yazılmış bir kitap olduğu notu düşülmüştür. Atatürk Kitaplığı'nın Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu'nda 398.3 NUS numarası ile kayıtlıdır. 16 sayfalık bir eserdir.
5. *Çin ü Maçin*: İstanbul'da Hurşid Efendi Matbaası'nda 1318 H/1900 yılında basılmıştır, 42 sayfadan oluşan bu eser bir seyahatnamedir. (AĞAOĞLU 1981: 16) Atatürk Kitaplığı'nın Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu'nda 951 DEH numarası ile kayıtlıdır. Milli Kütüphane'de birden çok nüshası vardır. 42 sayfalık bir eserdir. Esere İsam Kütüphanesi'nin Osmanlı Risaleler Veri Tabanı'ndan ulaşmak da mümkündür.
6. *Sühan Devleti*: İstanbul'da Bekir Efendi Matbaası'nda 1328 H/1910 yılında basılan, 18 sayfalık Farsçadan tercüme edilmiş bir eserdir. Esere İsam Kütüphanesi'nin Osmanlı Risaleler Veri Tabanı'ndan ulaşmak mümkündür.

1.2. Eser Hakkında Bilgi

İki kişi tarafından savaş taktiklerinin karelere bölünmüş özel bir tahta üzerinde ve belirli taşlarla uygulanması şeklinde oynanan masa başı oyunu olarak bilinen satrancın kurallarına ve mat etme yollarına dair bilgiler içeren birçok risale vardır.¹

¹ Bu risalelerden biri Gelenbevi'nin “Risale-i Şatranç” isimli eseridir. Bu risale tarafımızdan hazırlanmış olup yakında kitap (metin, inceleme, sözlük, tıpkıbasım) olarak neşredilecektir. Bu neşriyatta Süleymaniye Kütüphanesinin “Yazma Bağışlar”

Bu çalışma Süleymaniye Kütüphanesi'nin "Hacı Mahmud Efendi" koleksiyonundaki 6347 numaraya kayıtlı olan eser esas alınarak hazırlanmıştır. Eser, Milli Kütüphane'de EH 1960 A 594 ve Atatürk Kitaplığı'nda Muallim M. Cevdet Osmanlıca Kitapları bölümünde 794.1 NUS numarasıyla kayıtlıdır. Esere İsam Kütüphanesi'nin Osmanlı Risaleler Veri Tabanı'ndan ulaşmak da mümkündür.

Kapakta satrancın önemine dair sözler, takrizler paylaşılmıştır. Kapağın en üst kısmında İmam Şâfiî'nin satranca dair düşüncesini içeren şu beyit yer almaktadır:

Şâfi'î güft ki şatranc mübâhest müdâm
Kec me-bâzid ki cüz râst ne-fermüd İmâm

(İmam Şâfiî satrancın daima mübah olduğunu söyledi. Eğri (yanlış) oynamayın, zira imam doğru oynamaktan başkasına izin vermedi.)

Bu sözün altında "Chess constitutes a training of the greatest possible value (Satranç ulaşılabilecek en kıymetli nesnedir.)" ifadesine tesadüf edilmektedir.

Yazar; Münif Paşa'nın "Şatranç sâde bir eğlence değildir. Bunun iânesiyle müddet-i hayâtımızda işe yarar birtakım evsâf-ı memdûha istihsâl olunur." sözünü de eserin kapağında paylaşmıştır. Kapakta ayrıca İbn-i Yemîn'in aşağıdaki dörtlüğüne yer verilmiştir:

Merd bâyed ki der cihân hod-râ
Hemçü şatranc-bâz pindâred
Her çi yâbed ez-ân-ı hasm be-bered
V'ân ki dâred nigâh mî-dâred

(İnsan kendisini dünyada bir satranç oyuncusu gibi düşünmeli. Rakibe ait ne bulursa kapmalı, sahip olduklarını da korumaya çalışmalı.)

Satrancın önemini anlatan sözlerle kapağını süsleyen yazarın "mu' allim" ifadesinin altında *Şatranç* başlığını attığı görülmektedir. Bu sebeple eser kimi kaynaklarda *Mu' allim-i Şatranç* adıyla geçmektedir. Eser 1308 (1890) yılında Bağdatlıyan Matbaası'nda İstanbul'da basılmıştır. Risalenin kapağında "Ma' ârif-i Neẓâret-i Celîle'sinin ruḥşatıla ṭab' olunmuşdur" ifadesi mevcuttur. 36 sayfadan (2a-20a arası) ibarettir.

Eserdeki başlıklar ve içerikleri sırasıyla şu şekildedir:

1. **Şatranç:** Burada satranç oyununun her devirde unutulmadığı, medenî ülkelerce oldukça önemsendiği ifade edildikten sonra oyun kuralları ve oynanışına dair bilgilerdeki soruları cevaplandırmak adına bu risalenin yazıldığı belirtilmiştir. Risalenin satranç erbabı için yazıldığı vurgulanmıştır.
2. **Şatranç:** Bu bölümde satrancın faydası yinelenmiş, satrancın zor görünse de faydalı bir eğlence olduğu, medenî ülkelerde bu oyuna çok rağbet edildiği, satrancın zihni geliştiren bir oyun olduğu belirtilmiştir. Yazar, erkeklerin gencife,² چوسر³ ve satranç oynadıklarını, ancak bugünlerde en çok satranca rağbet ettiklerini, damanın kadınlara has bir oyun olduğunu ifade etmiştir.
3. **Mücid-i Şatranç:** Yazar satrancın mucidi olarak "Hindistân hükemâsından (Herssâbbin Dâhire) nâm Hindü olup neşr ü ta' mîm iden daḥı (Liclâc İbn-i Sitaâ) nâm Hindüdür."

koleksiyonundaki 3900 numaraya kayıtlı olan nüsha ile "Bağdatlı Vehbi" koleksiyonundaki 2246 numaraya kayıtlı nüshanın edisyon kritiği yapılacaktır.

² İskambil oyunu, kartlarla oynan bir oyun.

³ Erkeklerle mahsus bu oyunla ilgili bir bilgiye ulaşılmadığından kelimenin metindeki yazılışını eklemek uygun görülmüştür.

ifadelerini kullanmıştır. Bu bölümde satrancın doğuşu ile ilgili efsanelere ve satrancın dünyadaki seyrine dair bilgilere yer verilmemiştir.

4. **Ƙavānīn-i Şatranç:** Satranç oyununa dair on dört kural sıralanmıştır.
5. **Elsine-i Muhtelifede Olan Esāmi vü Eşkālī:** İsveççe, Flemenkçe, Danimarka ve Norveççe, Almanca, İngilizce, Türkçe, İspanyolca, Rusça, Portekizce, İtalyanca, Fransızca, Japonca satranç taşlarının adlarını ve şekillerini gösteren bir tabloya yer verilmiştir. Burada yazarın Frenklerin taşların üzerine haçı resmederek satrancın da Hıristiyanlaştırıldığına dair yorumu dikkat çekicidir.
6. **Ƙaşların Esāmi vü Hareketleri:** Bu bölümde şah, vezir, at, fil, kale ve piyonun satranç tahtasındaki hareketleri tablo ile birlikte bilgi verilerek izah edilmiştir.
7. **Ta'birāt-ı Şatrançiyye:** Bu bölümde satranç tabirlerine yer verilmiştir. Çalışmanın sonunda yer alan satranç sözlüğünde bu tabirlere değinilmiş, günümüzdeki adları ile birlikte açıklanmıştır.
8. **Şatranç Vaziyeti:** Bu bölümde açılıştaki taşların satranç tahtası üzerindeki durumu gösterilmiştir. Metinde gösterilen diyagramda siyah vezir beyaz şaha, siyah şah beyaz vezire denk düşecek şekilde taşlar yerleştirilmiştir, günümüzdekinden farklıdır. Günümüzde satranç açılışında taşlar Nusret Ali Han Dehlevî'nin dipnotta belirttiği "Frenklerde şah şaha, vezir vezire denk düşer." açıklamasına uygun şekilde dizilmektedir.
9. **Bir hareketli oyun:** Bu bölümde diyagramda gösterilen vaziyette tek bir hareketle nasıl mat edileceği izah edilmiştir. Mansubelerde taşların satrançtaki açılış vaziyetine göre mat etme hareketi gösterilmiştir. Örneğin; 10a/I. diyagramın altındaki açıklamada "Vezir şol filiñ yedinci hānesine gider." denilmiştir. Burada vezirin, filin açılıştaki yerinin (c8) yedinci hanesine (c7) gitmesi istenmiştir.
10. **İki hareketli mansübeler:** Bu bölümde diyagramda gösterilen vaziyette iki hareketle nasıl mat edileceği izah edilmiştir.
11. **Üç hareketli mansübeler:** Bu bölümde diyagramda gösterilen vaziyette üç hareketle nasıl mat edileceği izah edilmiştir.
12. **Dört hareketli mansübeler:** Bu bölümde diyagramda gösterilen vaziyette dört hareketle nasıl mat edileceği izah edilmiştir.
13. **Meşhūr Dilārām oyunu:** Dilaram oyunu diyagramla ve Farsça ifadelerle izah edilmiştir.

Çalışmaya konu olan eser Latinize edilirken yazıldığı dönemin dil hususiyetleri göz önüne alınmıştır. Mansubelerin daha kolay anlaşılması amacıyla metindeki orijinal diyagramların altına günümüz diyagramları eklenmiştir. Bu çalışmada diğer dipnotlarla metinde geçen dipnotların karışmaması için bu dipnotların yanına yazarın ön sözde kullandığı isminin kısaltılmış şeklini yazmak (N. A. Han) uygun görülmüştür. Eserde geçen Farsça ve İngilizce ifadeler tercüme edilmiştir

2. Metin

(2a/1) ŞATRANC

Şehrimizin mehere-i erbāb-ı şatrancından birkaçı bir araya geldiği (2) zamān ekşeriyā şatranç oynadıkları ma' lūmdur. Bu eşnāda ba' zı mütēnāzi' -(3)-fih oyunların hālli için elde muḫni' bir delil bulunmadığından buña şuña (4) (Bu böyle degil midir?) diyüp sū 'āl irād itmek de ' ādet olmuşdır.

(5) Şimdi ötekinin hātırı kırılmasun mülāhazasıyla mezkūr (6) sū 'āle sūkūtlā muḫābele idülür ise de müstefsiřin iğbirārına uğramakdan (7) ḫurtulmak daḫı mümkün degildir.

Turkish Studies

(8) İşte o mişillü müşkilâtın halli için erbâb-ı şatranca (emsâli (9) gayr-ı mesbûk) bir destür' ul-^c amel u mübtedîlere dağı medâr-ı sühûlet olmak (10) üzere şimdilik işbu risâlecigin neşrine mübâderet kılındı.

(11) Ma' lûm şatranc hakkında şeref-i taştîr buyurulan taqrîzlerin (ba' de'l-(12) şükran) dercinden şarf-ı nazâr olunmuştur.

N. ' A. Hân
Cihângîr
1307 Mart

(2b/1) Şatranc

Bir oyundur ki dâhil olduğu memleketde ârzü-yı firāvân ile telaqqî (2) olunup hiçbir vakit köşe-yi nisyâna atılmamıştır.

(3) Memâlik-i mütemeddine şatranc-ı şanâyî' u fûnûn ve her dürlü hekîmâne-i (4) tettebbu' ât ile hem-dest bulunmuş olduğu mişillü dâ'imâ efkâr-ı ' âliyye aşhâbının (5) zihnine çalavirir.

(6) Şatranc siyâsî ve harbî tefekkürâta pek çok yardım ider. (7) Erkeklerle maşşûş olan چوسر ile gencife oyunu şatranc (8) gibi maqbûl oyunlardan ise de bugünkü günde şatranc benî beşerin (9) rağbetine fevk'al' âde mazhardır.

(10) Dama bu üç oyun ile maqtis olmayup maż kadınlar için (11) ihtirâ^c olunmuştur.

(12) Bâdîde şatranc oynaması pek müşkil görünür ise de terk (13) olunacak derecede müşkil olmayup memâlik-i mütemeddinede kemâl-i h(v)âhiş (14) ile öğrenilmektedir.

(15) Şatranc gençler için müfîd eglencelerin birincisidir.

(16) Şatranc zihni hüsni ta' lîmine âlet olmağla berâber terakkî-i rûz-ı (17) efvûna hizmet ider.

(3a/1) Mücid-i Şatranc

(2) Aşl-ı vâzî' -ı şatranc Hindistân hükemâsından (Herressâbbin Dâhire) (3) nâm Hindü olup neşr ü ta' mîm iden dağı (Liclâc İbn-i Sitaâ) nâm Hindüdür.

(4) Vech-i tesmiyesiyle sebeb-i ihtirâ^c ı ve hakkında cereyân iden (şâh u mât (5) u Nüşîrevân) gibi hükümdârının hikâyât-ı muhtelifesi mübtedîler için (6) mücib-i kelâl olacağından terk olunup yalnız Hind u İngiliz lisânından (7) âdâb-ı şatranc ve esâs u kavâ' idiyle dört biñ manşûbe yazılmıştır.

(8) Kavânîn-i Şatranc

1- (9) Şatranç oyunu inbisât-ı hâtır için ihtirâ^c idilmiş olduğundan (10) gerek seyirciler ile oyuncular gerek şâhib-i hâne hîn-i lu' bda (11) münasebetsizlik itmemelidir.

2- (12) Taş almağ ve oyun başlamağda ' acele itmemeli, faqağ haşm müsâ' ade (13) ider ise redd ü ısrâr dağı itmemelidir. Bununla berâber kur' a (14) uşûli dahâ iyüdür. Sâ'ir vakit gâlib olan evvel oynar.

3- (3b/1) Oynar iken haşmın hâtırını kıracağı hareket itmek ve söz (2) söylemekten ihtirâz itmelidir.

4- Haşm ağır oynar ise (oyna oynar) diyüp iz' âc itmemeli (4) faqağ kendiniz oldukça çâbuk oynamalısınız.

5- Haşmdan iyü oynadığınız hâlde kendinizi medh ü sitâyîşle (6) haşmı taşkîr itmemelisiniz.

6- (7) Seyirciler haşma iyü bir oyun gösterirler ise aşlâ rencide (8) olmamağla berâber siz seyirci olduğunuz zamân hiç müdâhâle (9) itmeksizin sâdece seyr itmelisiniz. Birine oyun gösterüp (10) ötekinin zihnini teşvîşe dūçâr itmemelidir.

7- (11) Dâ'imâ toğrı oynamalı, haşm yanlış oynar ise (sen (12) yanlış oynadığ) diyüp yüzine urmamalı, belki sehv' aqlına (13) haml itmelidir.

8- (14) Hareketden sonra haşmın hâtırına başka bir manşûbe gelüp oynar (15) ise aşlâ men' itmemelidir.

Turkish Studies

9- (16) Frenkler ile gerçekten şâtir olmayanlar bir taşta tokundıktan sonra (17) başka taş oynatmağa veyâhüd dönmeğe müsâ'ade itmezler, bu bâbda (18) anlar her ne kadar haqlı ise de Hindistân'da bu hareketlerini begenmezler. (4a/1) Haşma müsâ'ade iderler. İşte müsâ'ade itmek evlâdır.

10- (2) Oyunda şarefeyn vakti gözetmelidir. Yâhüd oyun şurû' itmezden (3) evvel müddet-i hareketi ta'yîn itmelidir.

11- (4) Mu'ayyen vaktide hareket itmeyen yâhüd şatranc tahtasını itüp (5) oyunu bozan mağlûb şayılır.

12- (6) Ma'lûm hânelerde birbiriniñ üsti üç hareket idildiği hâlde (7) oyun yeniden tertîb idilür.

13- (8) Şatranc tahtası veyâhüd bir taş bile yanlış vaz' idilmiş (9) olduğu anlaşıldığı anda oyun terk olunup yeniden düzeltüp (10) başlamalıdır.

14- (11) Bununun hilâfına hareket iden mağlûb şayılır yâhüd anıyla (12) şatranc oynamak câ'iz degildir.

(4b/1) Elsine-i Muhtelifede Olan Esâmi vü Eşkâli

İsvece Swedish	Flemenkece Dutch	Danimarka ve Norvecece Danish and Norwegian	Almanca German	İngilizce English	Türkçe	Taşların eşkâli
Kung	Koning	Konge	König	King	Şâh	
Drottning	Koningin	Dronning	Dame	Queen	Ferzîn	
Torn	Kasteel	Taarn	Thurm	Rook yâ Castle	Ruz	
Lópare	Raad- sheer	Löber	Läufer	Bishop	Fîl	
Häst	Paard	Springer	Springer	Knight	At	
Bonde	Pion	Bonde	Bauer	Pawn	Piyâde	

İspanyolca	Rusca	Portekizce	İtalyanca	Fransızca	Caponca	Taşların eşkâli
------------	-------	------------	-----------	-----------	---------	--------------------

Turkish Studies

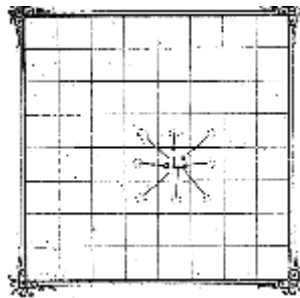
Spanish	Russian	Portuguese	Italian	French		
Rey	Tsar yā Korol	Rai	Re	Roi	王	♔
Reina	Ferz yā Korolina	Rainha	Donna	Dame	女王	♚
Torre	Ladia	Torre	Torre	Tour	塔	♖
Alfil	Stone	Bispo yā Delphim	Alfiere	Fou	僧	♘
Caballo	Kogne	Cavallo	Cavallo	Cavalier	武士	♞
Peon	Piecka	Peao	Pedone	Pion	兵	♟

(16) Bu cetvelden müstebān olduğına göre Frenkler şatranc mührelerinin hey'et-i aşliyyesini (17) bozarak üzerlerine hāçlar yapışdırup zî' mlerince zavallı şatrancı dağı Hıristiyān itmişler, (18) Frenklerin bu hareketlerine karşı Türkiyāt-ı şanāyī' -i cedīdeye mutābık olmak üzere şatranca (19) millī bir şekil virmek istenilmiş ise de maşārifāt-ı külliyyede vaqit müsā' id olmadığından o gibi işlāhāt (20) vaqt-i āhire ta' lık idilmiştir.

(5a/1) Taşların Esāmi vü Hareketleri

(2) Yarısı bir renkde ve diğēr yarısı dağı başka bir renkde olmak (3) üzere zīrde mūnderic şekilde irā'e olunan vechle altmış dört murabba' (4) hāne-yi mübeyyen bir tahtaya şatranc tahtası dinür.

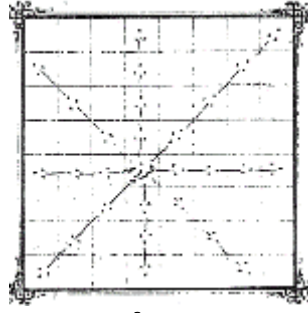
(5) Mezkūr tahta üzerinde oynanur bir oyundan biri beyāz yā surū (6) diğeri siyāh yā beyāz olmak üzere iki taqım taşlar bulunur. Bir taqımı (7) tertīb iden taşların esāmisiyle hareketleri ātīde beyān olunur:

şāh

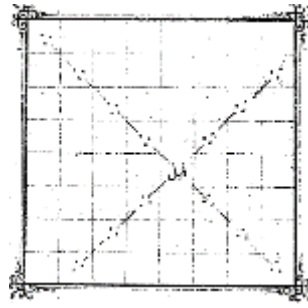
(8) **Şāh**- Bir dāne olup işbu şekilde gösterildiği vechle sekiz tarafa (9) hareket eyler ise de bu hareket yalnız bir hāne dek uzundur.

Turkish Studies

ferzîn

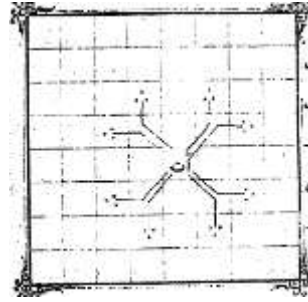
(5b/1) **Ferzîn (yâhūd Vezîr)** - (2) Bir dâne olup işbu (3) şekilde gösterildiği (4) şüretle sekiz tarafa (5) yol bulabildiği kadar (6) hareket ider.

fîl

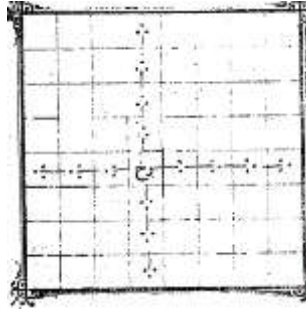
(7) **Fîl**- İki dâne olup (8) şâh vezîriñ sağ (9) ve şolunda bulunan (10) işbu şekilde gösterildi-(11)-gi şüretle köşeden (12) yol bulabildiği kadar (13) hareket ider.

(14) Tarafeynden biriniñ (15) şâhıyla bir fîl öbüriniñ (16) ise yalnız şâh kalur-(17)-sa oyun berâber (18) sayılır. Zîrâ mât (19) vaqı' olmak muhâlât (20) kabîlindedir.

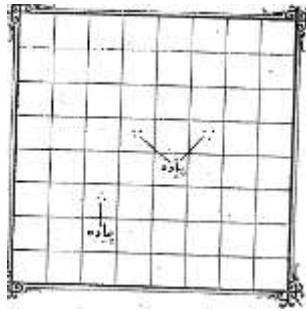
at

(6a/1) **At**- Sağ ve şol (2) adıyla iki dâne olup (3) işbu şekilde gösteril-(4)-diği vechle iki (5) buçuk hâneye kadar (6) hareket ider.

ruḥ

(7) **Ruḥ**- Kezā iki dāne (8) olup işbu şekilde (9) gösterildiği vechle (10) istikāmet üzre (11) dört tarafa meydān (12) bulabildiği kadar (13) gider.

Piyāde

(6b/1) **Piyāde**- Sekiz ʿaded (2) olup hareketleri (3) daḥı işbu şekilde (4) olduğu gibi öñ (5) tarafa toḡrı yalnız (6) bir ḥāneden ʿibāret (7) ise şekl-i mezkūrda (8) gösterildiği vechle (9) iki öñ köşeden (10) ḥaşmı ururlar.

(11) Piyāde geri dönmez, (12) piyāde ḥaşmıñ pençesinden kurtulup selāmetle şoñ sıraya vardığı (13) taḫdīrde (vezīr mevcūd ise) vardığı ḥāne herhangi zāyīʿ olmuş (14) mühreye mütēʿ allik ise onuñ yerine qāʾim olur.

(15) Piyāde şāhıñ ḥānesine varır ise zāyīʿ olmuş mührelerden her-(16)-hangisi ārzū olunursa onuñ yerine qāʾim olabilir.

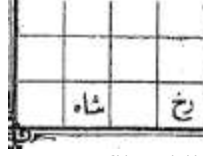
(17) Piyāde ilk hareketinde iki ḥāneye kadar gitmekliğinde muhtārdır.

(18) Mevcūd bulunan mühreler üstine mühre olamaz ise de Frenklerde (19) mütēʿ addid ferz yapmak ʿādeddir.

(7a/1) Taʿbīrāt-ı Şaḫrānciyye

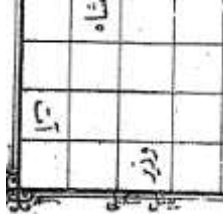
(2) **Reftār-ı mütteffik**- Hiç hareket itmemiş ve kişde (3) daḥı bulunmadığı taḫdīrde şāh u ruḥ yerlerinden (4) biḫ-ḫayrān⁴ şāh ruḥ tarafına ve ruḥ şāh yerine (5) kadar bir hareketde oynayabilirler.

⁴ Frenklerde reftār-ı mütteffik için şāh ve ruḥ beynindeki ḥāneleriñ boş olması meşrūtdır. (N. A. Han)

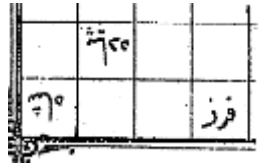
Reftâr-ı müttefik şekli

(6) **Beynel**- İşbu şekilde gösterildiği (7) vechle bir hareketde iki taş üzerine (8) sirâyet iden kuvvete dinür.

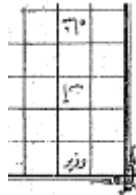
Beynel şekli

(9) **Kışt yâhüd şah** – Şâha gelen darba (10) dinür, dâ'imî sûrette kışt vuqû' buldığı (11) zamân oyun kâ'im kalur.

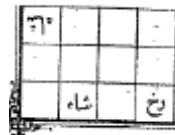
Kışt şekli

(12) **İ' râb yâ erdeb** (اعراب یارب) - Mezkûr darb at (13) tarafından vuqû' bulmamış ise araya getirilen (14) mühre yâhüd piyâde kıştın geldiği yolda (15) turup anı def' ider, mezkûr yola "i' râb-ı (16) tesmiye" iderler. Şâh başka bir yere gitmedikçe (17) i' râbda bulunan taş ašlâ kimıldanamaz.

İ' râb şekli

(7b/1) **Berd** – İşbu şekilde irâ'e idilen vechle (2) hasmın (züç olmaksızın) yalnız şahı kalursa (3) yarım oyun kazanılmış sayılır. Buña berd dirler.

Berd şekli

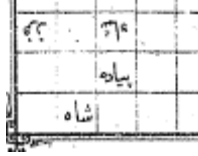
Turkish Studies

(4) **Ḳā'im**- İŝbu ŝekilde gösterilen vechle (5) tarafınıñ bir cinsden mühresiyle ŝāhları (6) yāhūd yalnız ŝāhları ḳalır ise oyun (7) berāber ya' nī (pata) olur.

Ḳā'im şekli

(8) **Züç**(ج)- İşbu şekilde gösterildiği vechle (9) ŝāh kişt almadığı hālde hareket idemezse (10) oyun ḳā'im ḳalır. Bu oyuna (züç) ta' bīr (11) iderler.

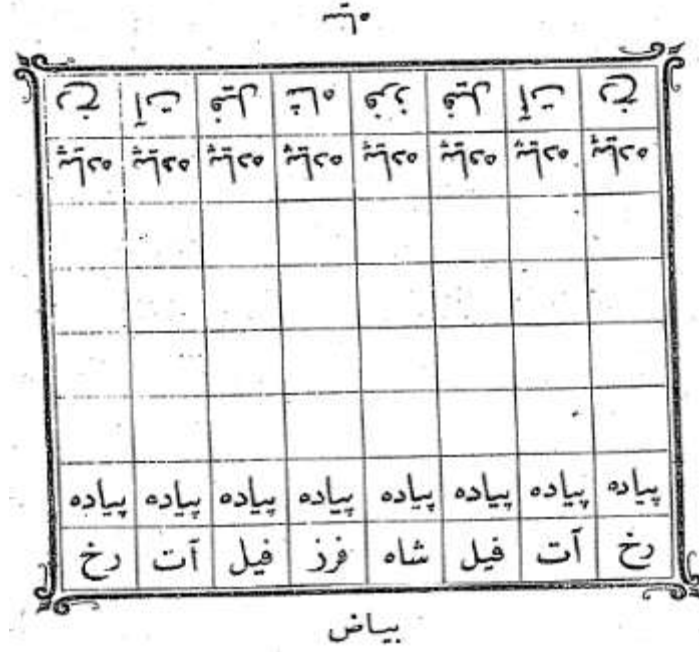
Züç şekli

(12) **Māt**- Kiŝt vuḳū' bulduđı zamān ŝāh gidecek (13) bir yer bulamadıđı gibi i' rāba dađı baŝka bir taŝ (14) getüremez ise oyun tamām olur. Buña māt dirler. (15) Hindistān'da ortadaki dört hāneden birisinde (16) māt olmađ pek çirkin düŝer.

Māt şekli

(8a/1) Şatranç Vaziyeti

		Siyah							
8									
7									
6									
5									
4									
3									
2									
1									
		a	b	c	d	e	f	g	h
		Beyaz							

(17) Frenkler şāhı şāha ferzi ferze mukābil vāz' iderler.⁵

⁵ Günümüzdeki satranç açılış vaziyetinde şah şaha, vezir vezire denk gelmektedir. Metinde gösterilen diyagramda ise siyah vezir beyaz şaha, siyah şah beyaz vezire denk düşecek şekilde taşlar yerleştirilmiştir.

8b/1 Bir hareketli oyun

I. Diyagram

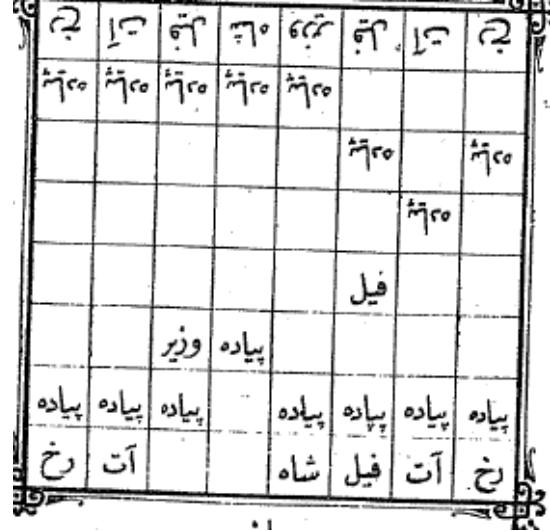
Siyāh

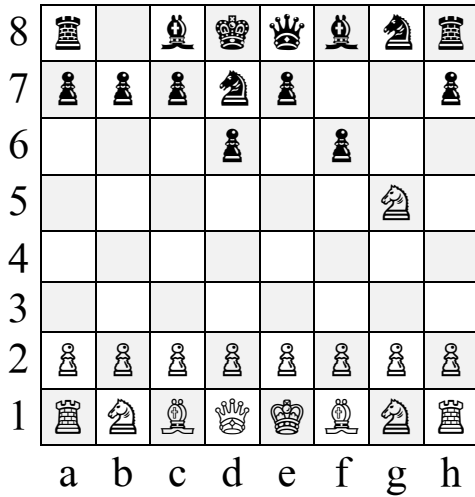
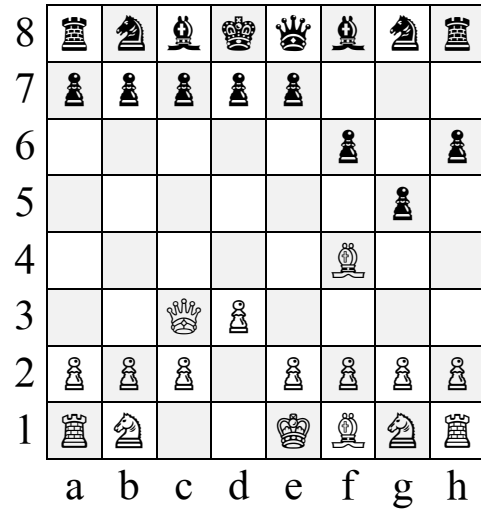
Beyāz

II. Diyagram

Siyāh

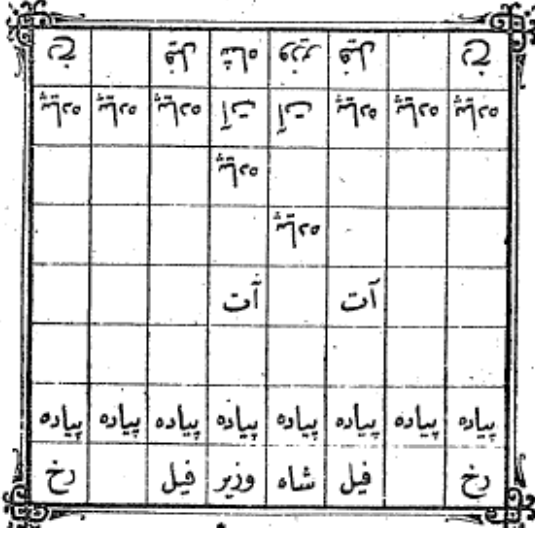
Beyāz

[Siyāh]- Evvel⁶ siyāh oynar.[Beyāz]- Bir hareketde beyāz siyāhı māt ider.
İşbu oyun nadiren tesādüf olunur.

⁶ Siyāhın evvel oynadığı oyunları ihtar olunacaktır. (N. A. Han)

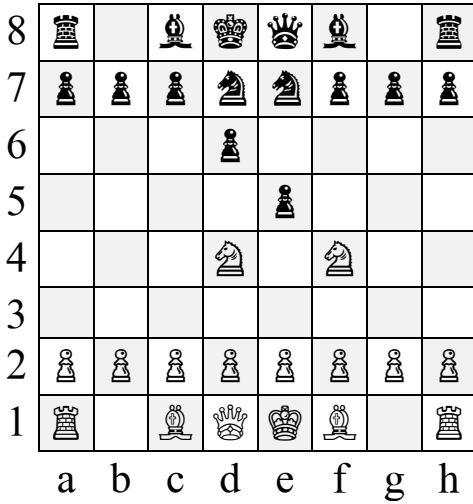
Bir hareketde beyâz siyâhı mât ider.

9a İki hareketli manşübeler

I. Diyagram
Siyâh

Beyâz

1-(siyâh) Piyâde beyâz atı alır.

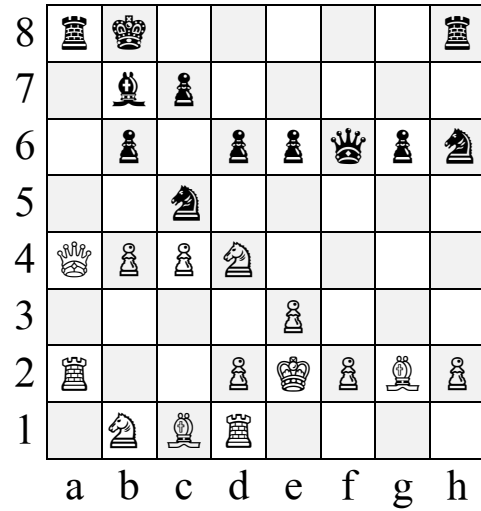

(beyâz) İki hareketde beyâz siyâhı mât ider.

II. Diyagram
Siyâh

Beyâz

1-(siyâh) Fîl vezîri alır.

[Beyâz]-1- Vezîr siyâh ruhı alır.

2-Ruh ile şah u mât vâkı' olur.

Turkish Studies

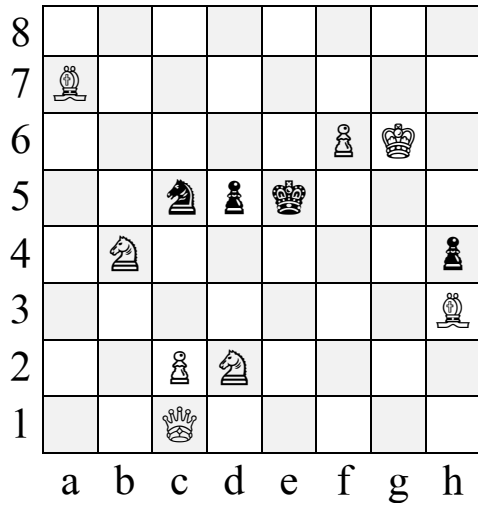
9b/ I. Diyagram

Siyah

Beyāz

(siyāh)-1-Piyāde sürilür yāhūd at sağ ruḥıñ üçüncü ḥānesine gider.

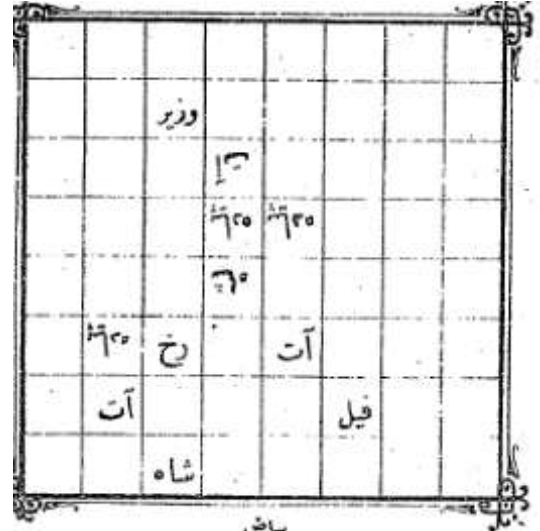

(beyāz) -1-Ferzīn şol ruḥıñ üçüncü hanesine gider.

2-Siyāh piyāde sürilür ise beyāz fıl vāsıtasıyla ve siyāh at beyāz filiñ yanına atlar ise ferz vāsıtasıyla siyāh at beyāz atıñ öñine atlar ise diğerk beyāz at vāsıtasıyla māt vākı' olur.

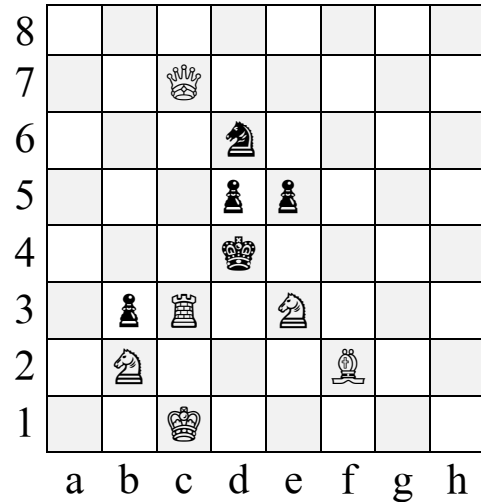
II. Diyagram

Siyah

Beyāz

[Siyāh]-İstedigi hareketde bulunabilür.

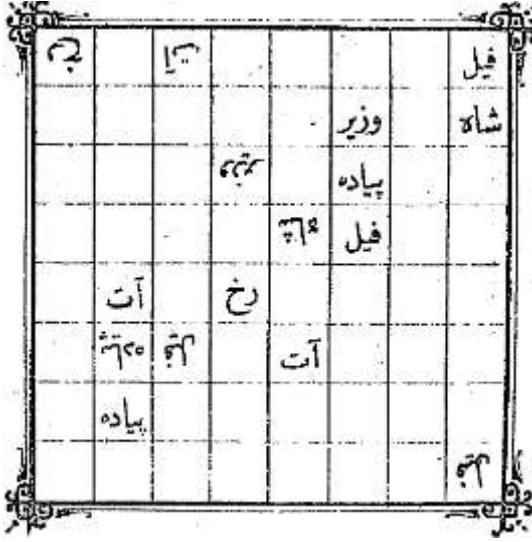

(beyāz)-Vezīr siyah şāḥıñ ikinci ḥānesine gider, siyāh şāḥ beyāz ruḥı alır ise beyāz at siyāh piyādeyi alup kışt diyerek siyāhı māt ider, siyāh piyāde sürilür ise beyāz vezir vāsıtasıyla ve siyāh at hareket ider ise vezīr vāsıtasıyla māt vākı' olur.

Turkish Studies

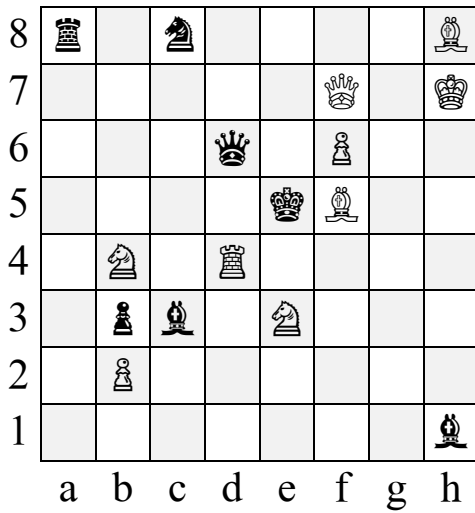
10a/ I. Diyagram

Siyah

Beyāz

[Siyāh]-İstedigi hareketde bulunabilür

[Beyāz]-1-Vezîr şol filiñ yedinci hānesine gider.

2-Piyāde sürmekle yāhūd at ferziñ üçüncü hānesine atlayarak şah diyüp siyāhı māt ider.

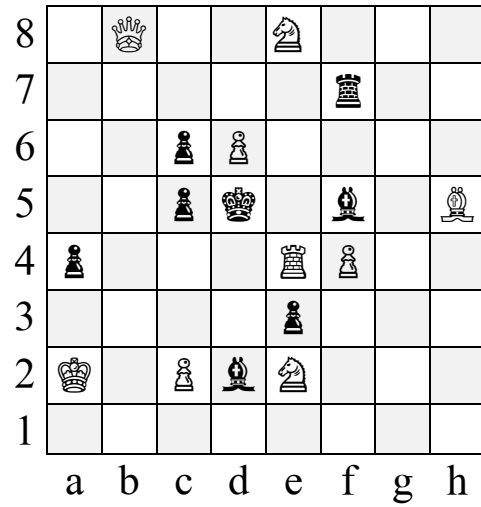
II. Diyagram

Siyah

Beyāz

[Siyāh]- İstedigi gibi oynayabilür.

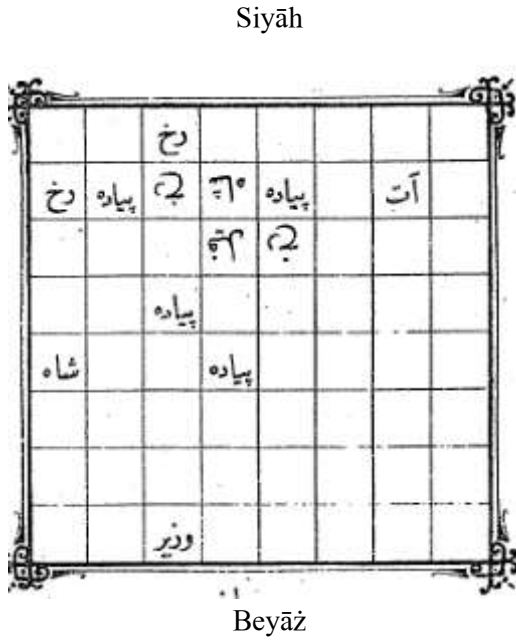

(beyāz)-1- Vezîr şol atın yerine gider.

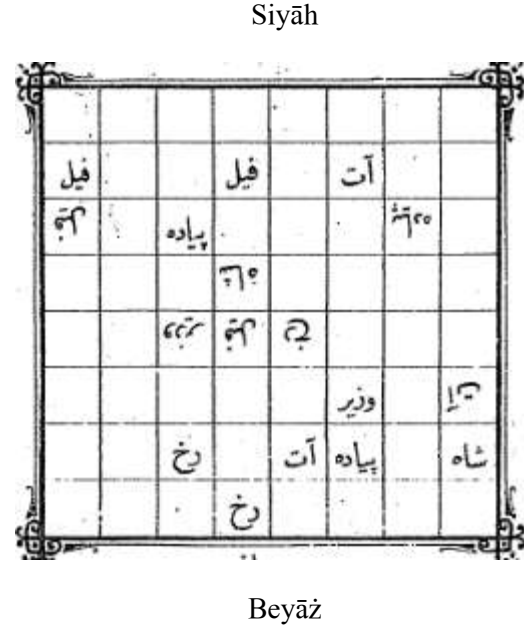
2-Piyāde yā fil yāhūd ruh vāsıtasıyla māt vāqı' olur.

Turkish Studies

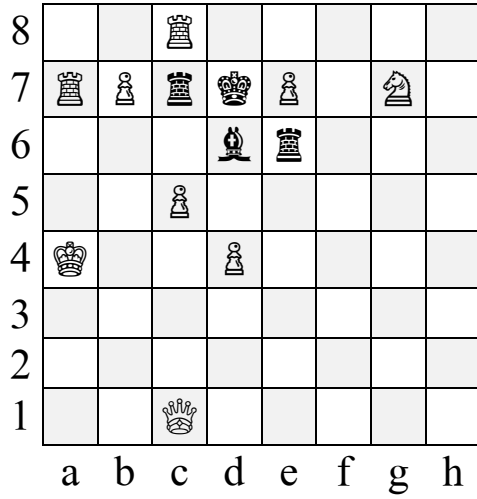
10b/ I. Diyagram

II. Diyagram

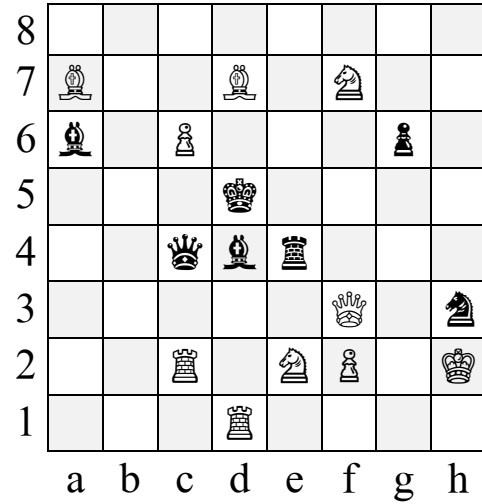
[Siyāh] – İstedigi hareketde bulunabilir.

(beyāz)-1-Vezîr sağ ruđıñ altıncı ħānesine gider.

2-Siyāh ruğ beyāz ferzi alursa piyāde vezîr alup siyāhı māt ider. Hākazā.

[Siyāh] – İstedigi hareketde bulunabilir.

(beyāz)-1- Vezîr şol beyāz atıñ üçüncü ħānesine gider.

2-Ruđlar ya ferz vāsıtasıyla māt vukū' bulur.

Turkish Studies

11a/I. Diyagram

Siyāh

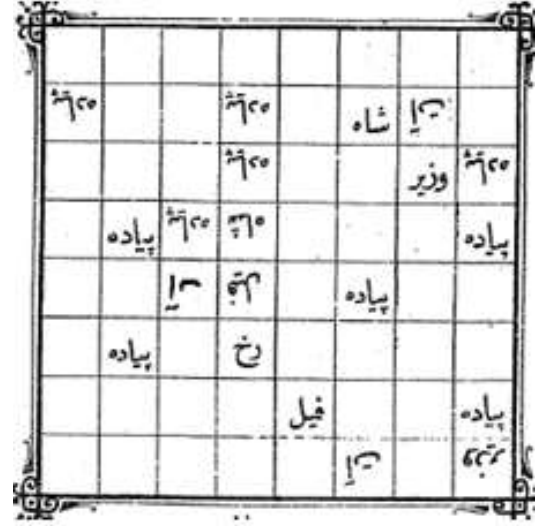

Beyāz

[Siyāh]- İstedigi hareketde bulunabilir.

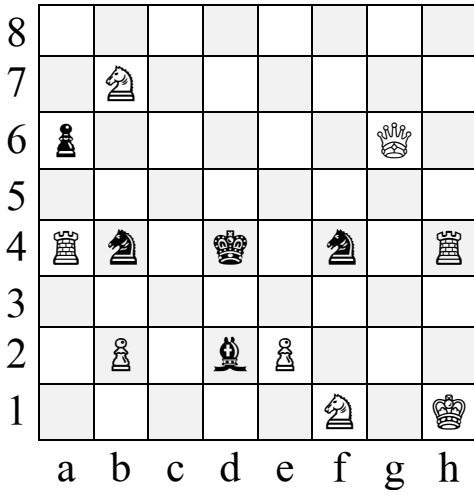
II. Diyagram

Siyāh

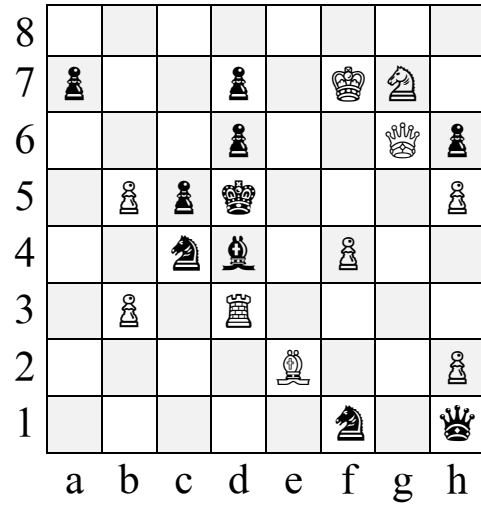

Beyāz

[Siyāh]- İstedigi hareketde bulunabilir.

(beyāz)-1-At sağ atın üçüncü hânesine gider.
2-Vezîr vâsihtasıyla mât vâkı' olur.

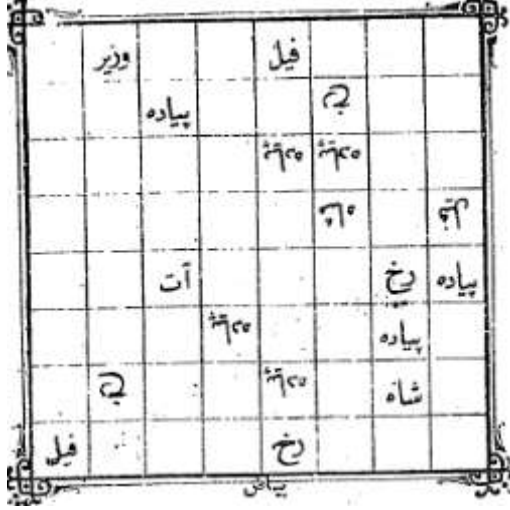

(beyāz)-1-Fîl vezîriñ yerine gelür.
2-Vezîr yâhüd at şah diyüp siyâhı mât eyler.

Turkish Studies

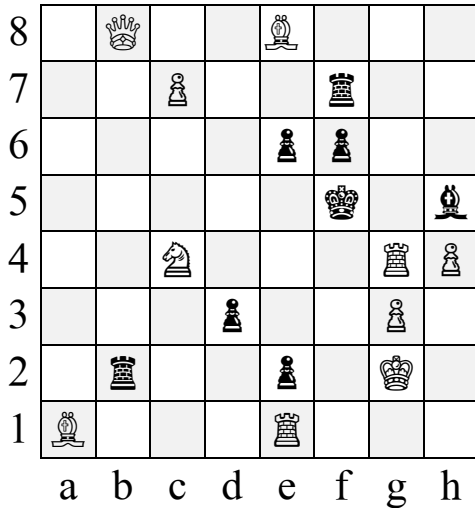
11b/ I. Diyagram

Siyâh

Beyâz

(siyâh)-Şâh ferziñ dördüncü hânesine gitmege mecbûr olur.

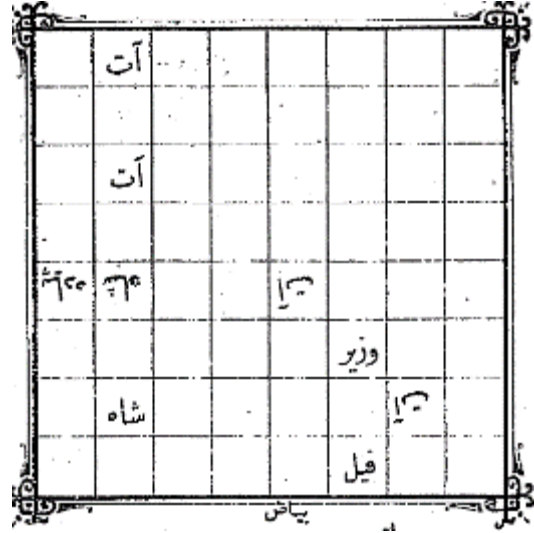

(beyâz)-1-At şâhıñ üçüncü hânesine varup şah dir.

2- Piyâde yukarıya sürilürse vezîr kışt diyüp siyâhı mât eyler.

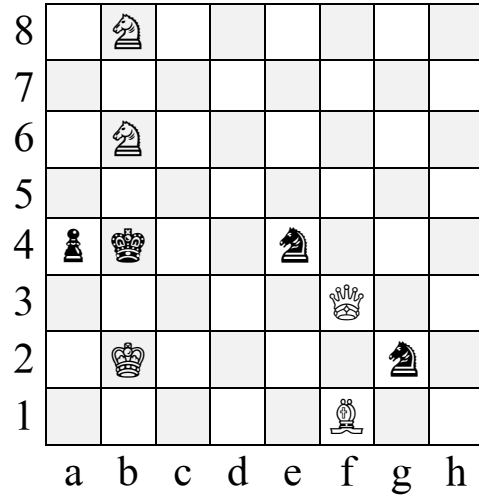
II.Diyagram

Siyâh

Beyâz

(siyâh)-İstedigi hareketde bulunabilir.

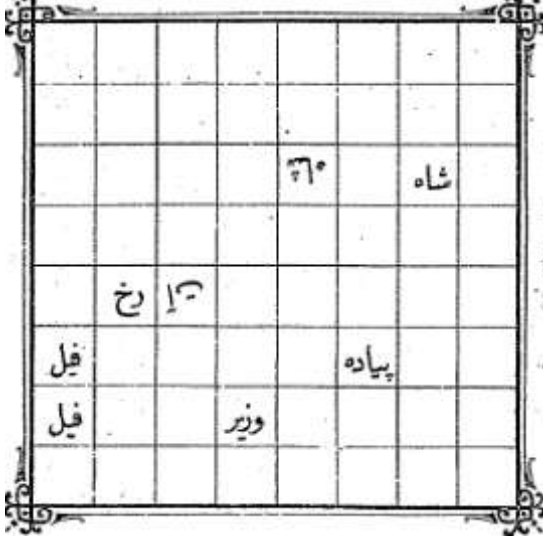

(beyâz)-1-Şol atıñ altıncı hânesindeki at ferziñ yedinci hânesine gider.
2-Siyâh herhangi oyun oynarsa mâtđan kırtılamaz.

Turkish Studies

12a/ I. Diyagram

Siyāh

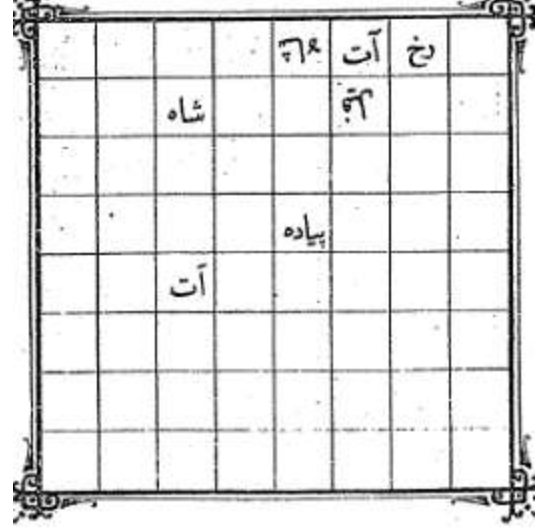

Beyāz

[Siyāh]-Şah vezîriñ dördüncü hânesine gider.

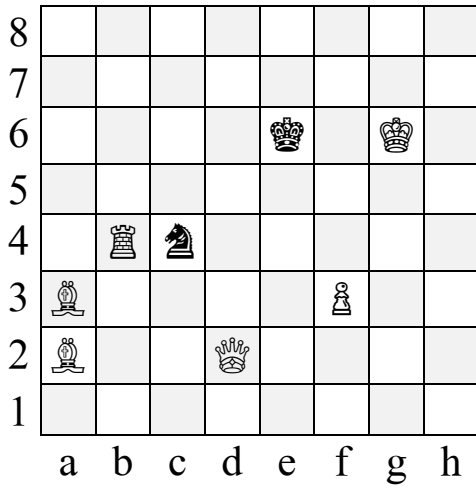
II. Diyagram

Siyāh

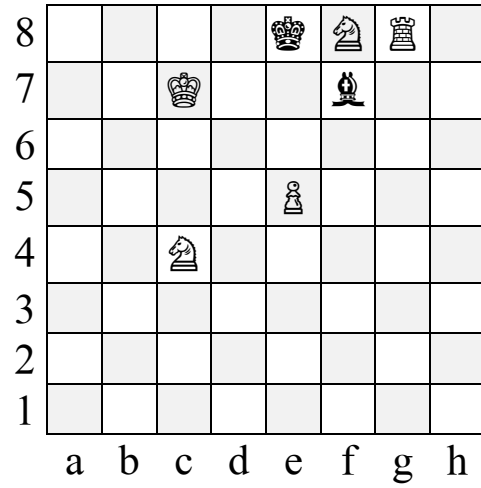

Beyāz

[Siyāh]-Fîl beyāz ruñı mecbûren alır.

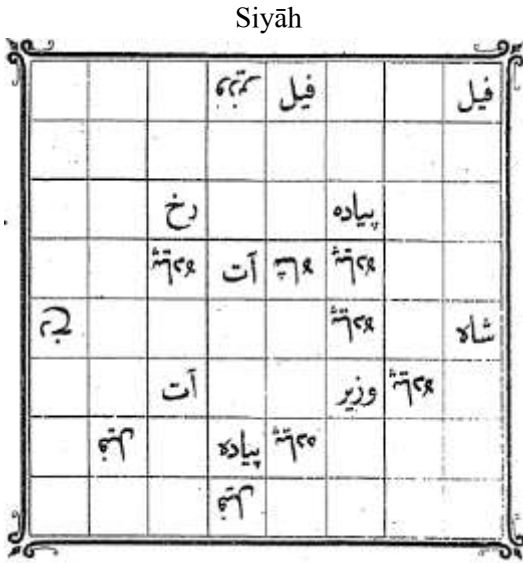
(beyāz)-1-Ruñ şol atıñ yedinci hânesine gider.
2-Ruñ şahıñ yedinci hânesine gidüp siyāhı māt ider.

(beyāz)-1-Şağ fîliñ sekizinci hânesindeki at şağ atıñ altıncı hânesine gelür, bu hâlde ruñdan kişt dağı vâkı' olur.
2-İkinci at ile kişt virildiği anda siyāh māt olur.

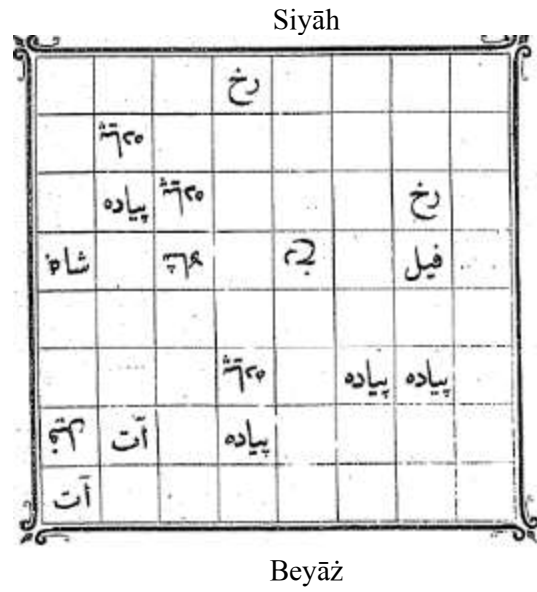
Turkish Studies

12b Üç Hareketli Manşübeler

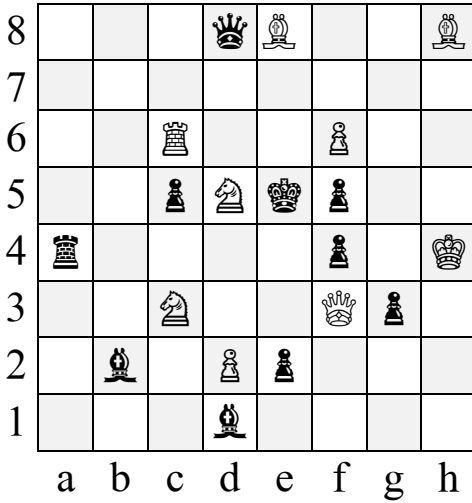

(siyāh)-1-Fīl diğer beyāz atı alır.
İstedigi hareketde bulunabilir.

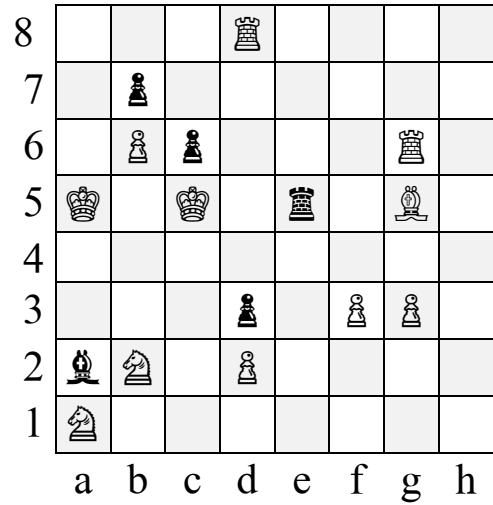
13a

(siyāh)-1-Şāh sağ fīlîñ beşinci hānesine gider,
bu hālde beyāz şāha şah gelür.
2-Şāh eski yerine ric' at eyler.

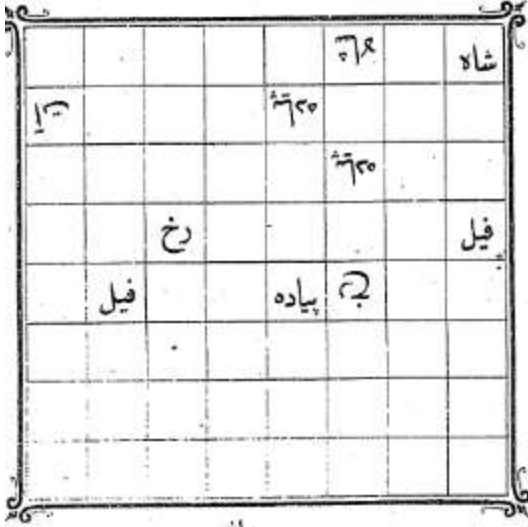
(beyāz)-1-At şol atıñ dördüncü hānesine
gelür.
2-Piyāde ferziñ dördüncü hānesine
gidüp şah dir.
3-Ferz yāhūd at veyāhūd piyāde sağ
fīlîñ yedinci hānesine yürür. Bu
hālde şol filden düşen şah ile siyāh
māt olur.

(beyāz)-1-Şol atıñ ikinci hānesindeki at
veziriñ üçüncü hānesinde bulunan
siyāh piyādeyi alup şah dir.
2-Mezkür at siyāh ruhı alup yine şah
dir.
3-Fīl şāhıñ üçüncü hānesine gelüp şah
diyerek siyāhı māt ider.

13b

Siyāh

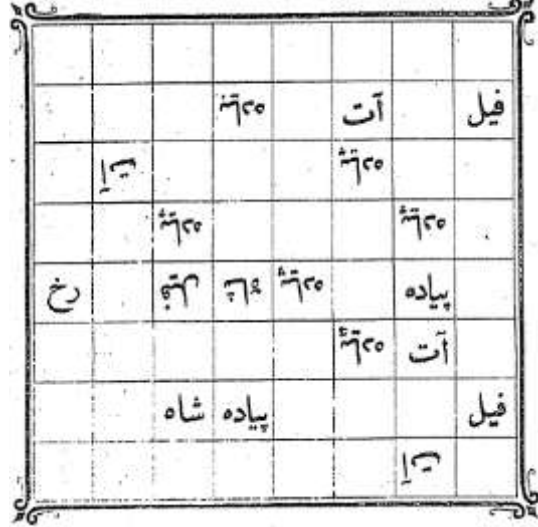

Beyāz

- (siyāh)-1-Ferziñ piyādesi bir hāne hareket ider.
2-İstedigi oyun oynayabilir.

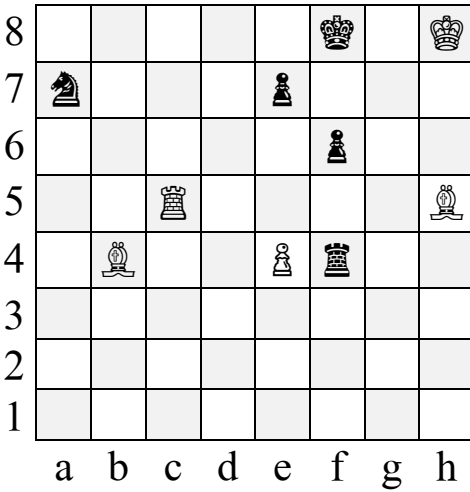
14a

Siyāh

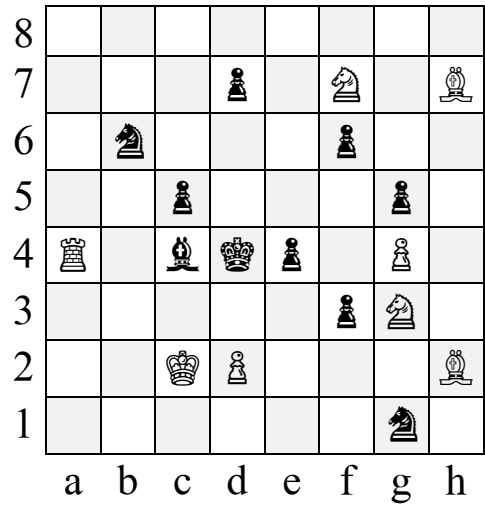

Beyāz

- (siyāh)-1-Şāh kendisinin dördüncü hānesine yā ferziñ piyādesi bir hāne yürür.
2-İstedigi hareketde bulunabilir.

- (beyāz)-1-Şol fıl veziriñ ikinci hānesine gelür.
2-Mezkür fıl şol atn dördüncü hānesine gider.
3- Ruḥ hareket itdiği ānda şol filden şah düşüp māt vāqı' olur.

- (beyāz)-1-Şağ fıl sağ atn sekizinci hānesine gider.
2-At veziriñ sekizinci hānesine gider.
3-Atlar vāsıtasıyla māt vāqı' olur.

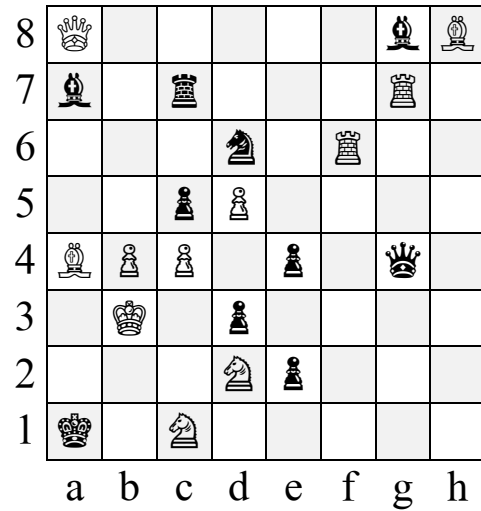
14b

Siyâh

Beyâz

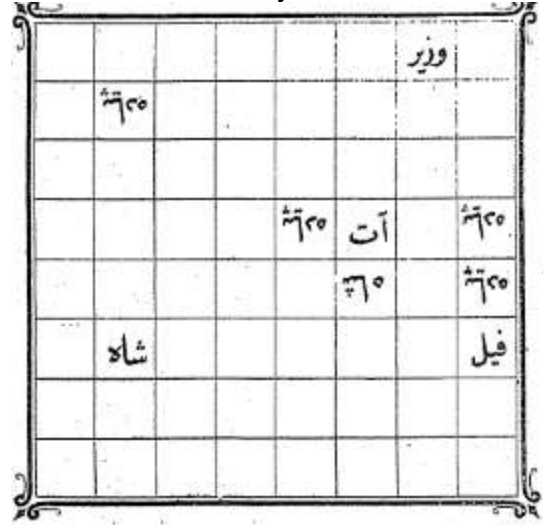
- (siyâh)-1-Vezîr sağ filiñ yerine gider.
2-Vezîr-i mezkûr beyâz fili alır.

- (beyâz)-1-Şağ fil şâhıñ sekizinci hânesine gider.
2-Ruğ siyâh ruğı alır.
3-Diger ruğ şağ filiñ yerine geldiği anda köşede bulunan şol filden kişt düşüp mât vâkı' olur.

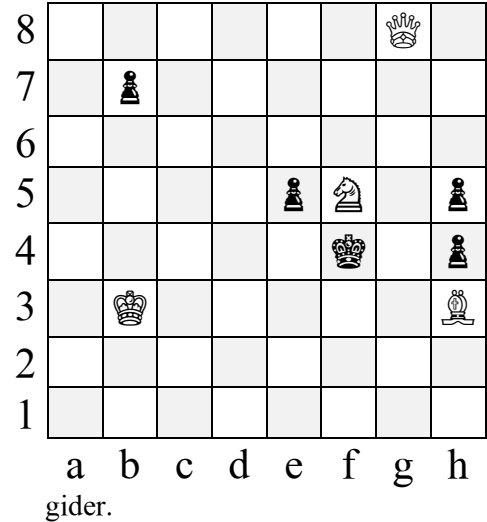
15a

Siyâh

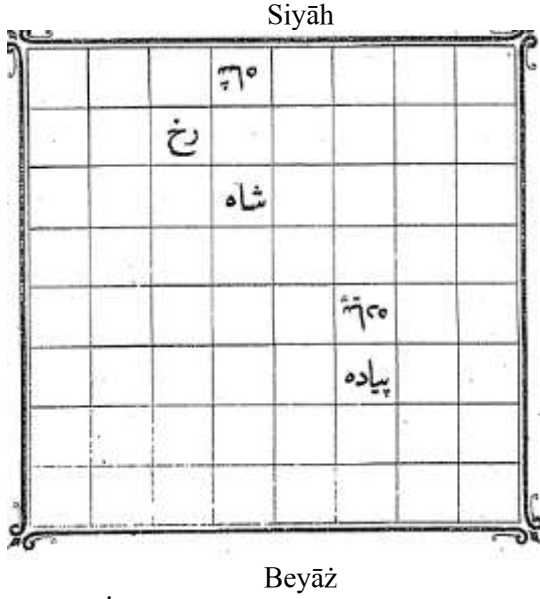
Beyâz

- (siyâh)-1- Ferziniñ piyâdesi bir hâne ilerüler.
2-Mezkûr piyâde bir hâne daha gider yâhûd şâh şol filiñ altıncı hânesine gider.

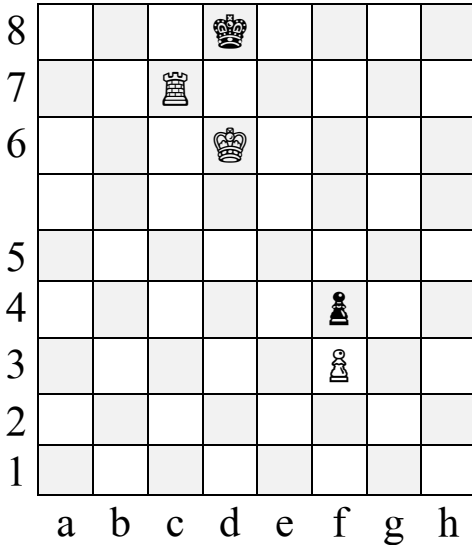

- (beyâz)-1-Vezîr şağ atıñ yerine gelür.
2-Vezîr şol atıñ altıncı hânesine gider.
3-Vezîr şâhıñ üçüncü hânesine gelüp siyâhı mât ider.

15b

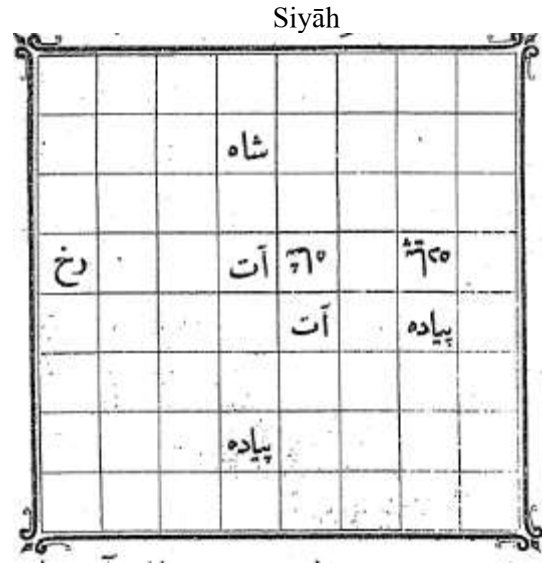

(siyāh)-1-İster istemez ferziñ hānesine gider
2-Yine kendi yerine ‘avdet idüp māt olur.

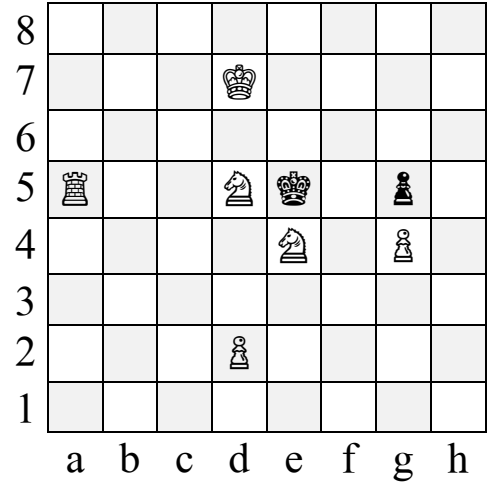

(beyāz)-1-Ruḡ şol filiñ beşinci hānesine gelür.
2-Ruḡ sağ filiñ beşinci hānesine gelür.
3-Ruḡ sağ filiñ sekizinci hānesine gidüp siyāhı māt ider

16a

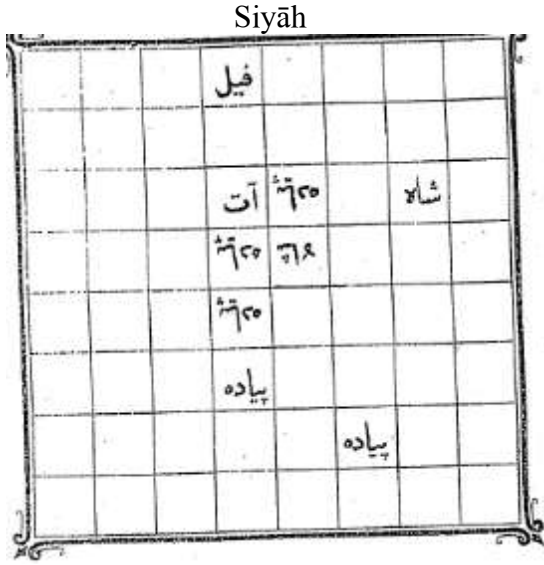

[Siyāh]-1-Şāh kendisiniñ beşinci hānesine gider.
2-Şāh kendisiniñ altıncı hānesine gider, orada māt olur.

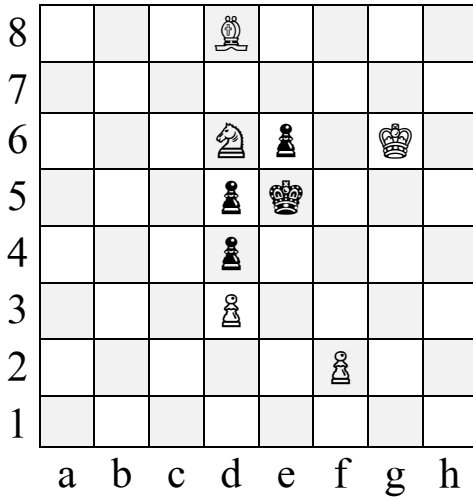
[Beyāz]-1-Şāhıñ dördüncü hānesinde bulunan at şol filiñ üçüncü hānesine gider.
2-Ferziñ beşinci hānesinde bulunan at şāhıñ üçüncü hānesine gelür.
3-Ruḡ ferziñ beşinci hānesine gidüp şāh diyerek siyāhı māt ider.

16b

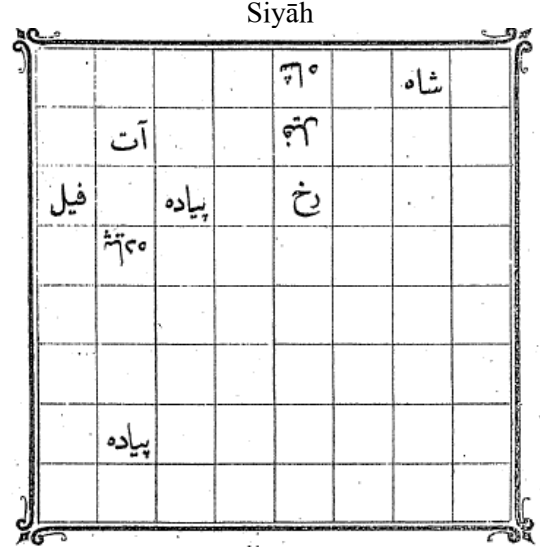
Beyāz

- (siyāh)-1-Şāh şol fīliñ beşinci hānesine gitmeye mecbūr olur.
2-Dönüp beyāz atı almağa mecbūr olur.

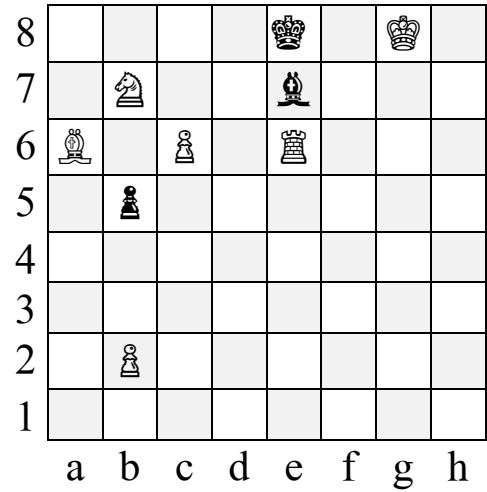
- (beyāz)-1-At sağ fīliñ yedinci hānesine gidüp şah dir.
2-At şahıñ beşinci hānesine gidüp züç ider.
3-Fīl yedinci hānesine gidüp şah diyerek siyāhı māt ider.

17a

Beyāz

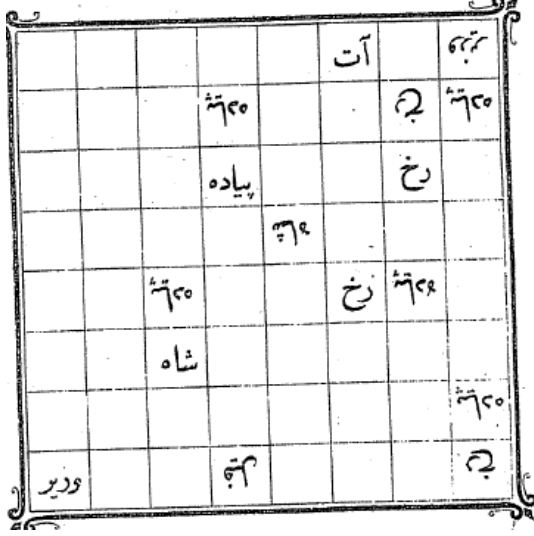
- (siyāh)-1-Piyāde bir hāne ileriye yürür.
2-Piyāde bir hāne daha ileriye yürür.

- (beyāz)-1-Ruḥ şahıñ beşinci hānesine gelür.
2-Fīl şahıñ ikinci hānesine gelür.
3-Mezkūr fil sağ ruḥıñ beşinci hānesine gidüp şah diyerek siyāhı māt ider.

17b Dört Hareketli Manşübeler

Siyāh

Beyāz

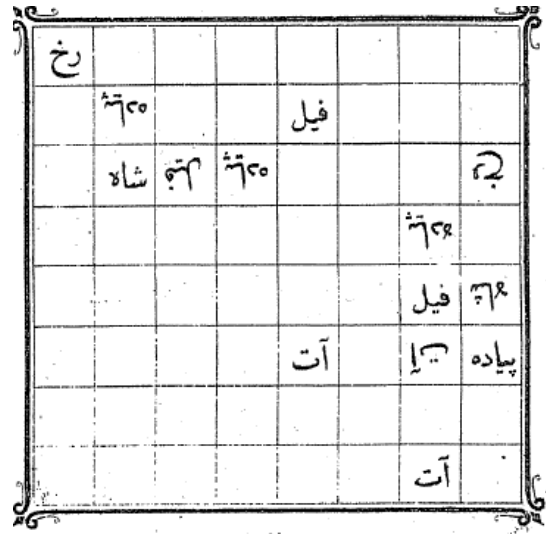
- (siyāh)-1-Şāh beyāz ruḥı alır.
2-Şāh şol atıñ dördüncü hānesine gider.

8									
7									
6									
5									
4									
3									
2									
1									
	a	b	c	d	e	f	g	h	

- (beyāz)-1-Ferzīn şol ruḥıñ yedinci hānesine gider.
2-Ruḥ sağ filiñ altıncı hānesine gidüp şah ider.
3-Ferz şahıñ üçüncü hānesine gidüp şah ider.
4-Siyāh şāh hareket itdiği ānda beyāz ruḥ yā beyāz ferzīn vāsıtasıyla māt olur.

18a

Siyāh

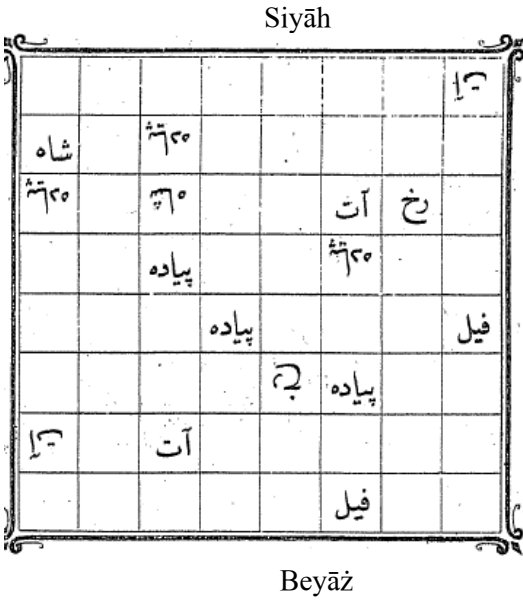
Beyāz

- (siyāh)-1-Ruḥ şol ruḥıñ dördüncü hānesine gider.
2-Fıl şol ruḥıñ sekizinci hānesine gider.
3- İstedigi hareketde bulunabilür.

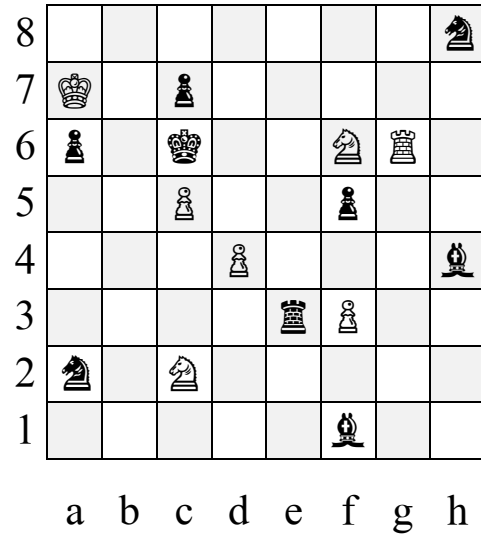
8									
7									
6									
5									
4									
3									
2									
1									
	a	b	c	d	e	f	g	h	

- (beyāz)-1-Ruḥ sağ atıñ sekizinci hānesine gider.
2-Mezkūr ruḥ sağ filiñ sekizinci hānesine gider.
3-Mezkūr ruḥ sağ filiñ dördüncü hānesine gelür.
4-Atlarıñ biriyle māt vuḳū' bulur.

18b

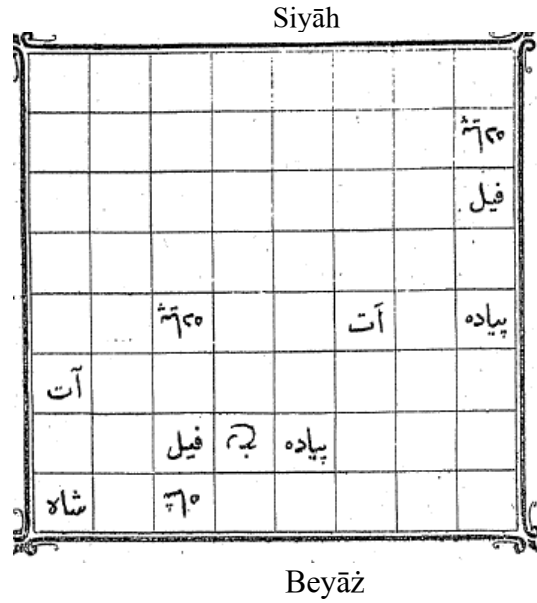

- (siyāh)-1-Piyāde şol filiñ beşinci hānesine gider.
 2-Şağ ruññ piyādesi bir hāne ilerüye gider veyāhūd şol ruññ hānesinde bulunan at şol filiñ ikinci hānesine gider.
 3- Şāh sağ filiñ dördünci hānesinde bulunan beyāz piyādeyi alır.

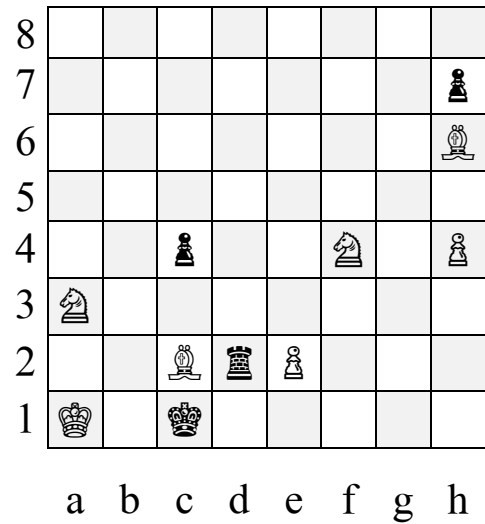

- (beyāz)-1-Şol fil şağ filiñ ikinci hānesine gelür.
 2-Ruñ sağ atıñ beşinci hānesine gelür.
 3-Piyāde ile şāh virilür.
 4-At şāhıñ dördünci hānesine atlayup kişt diyerek siyāhı māt eyler.

19a

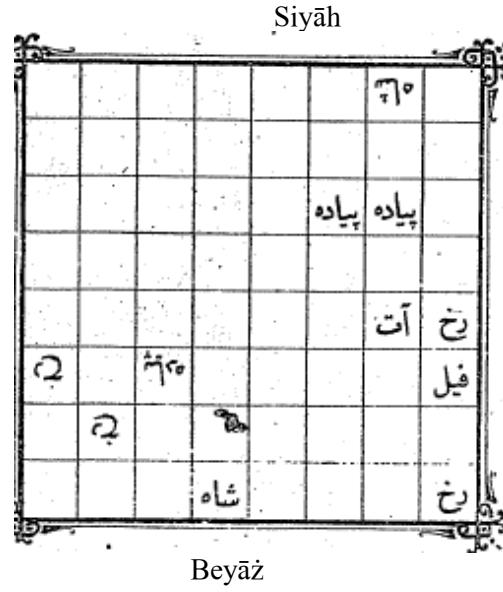
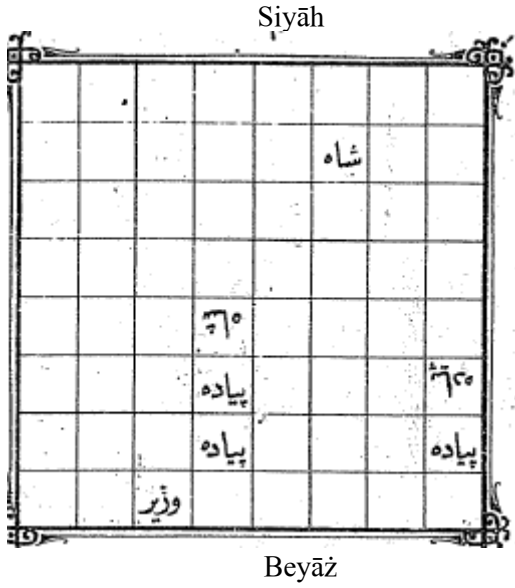

- (siyāh)-1-Piyāde şağ filiñ altıncı hānesine gider.
 2-Diger piyāde şol ruññ üçünci hānesine gider.
 3-Mezkūr piyāde şol ruññ dördünci hānesine gider.

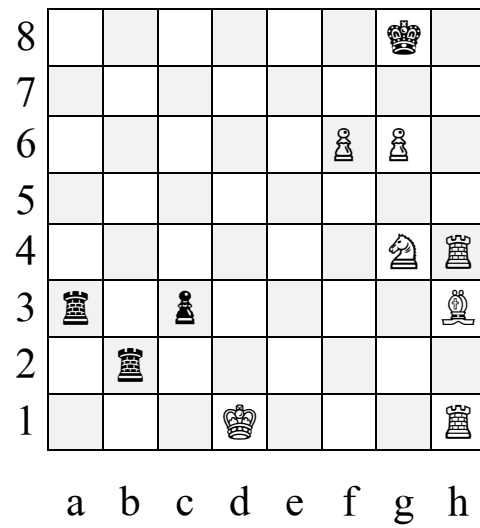
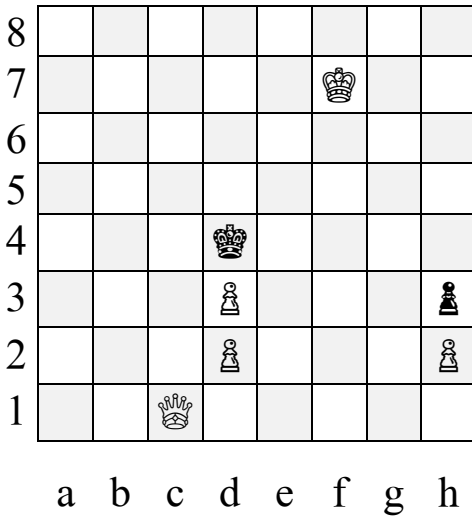
- (beyāz)-1-At ferziñ beşinci hānesine gider.
 2-Şol fil şāhıñ üçünci hānesine gelür.
 3-Mezkūr at şol atıñ dördünci hānesine gelür.
 4- Mezkūr at şol ruññ ikinci hānesine gelüp şāh u māt dir.

19b Meşhür Dilārām Oyunu

Şāhā du ruh be-dih u Dilārām⁷-ra me-dih
(Ey şah iki kaleyi ver de Dilaram'ı verme!)

Her se reftār end behr-i vezīr
(Her üç hareket de vezir için)

Pīl u piyāde pīş kon u esb geşt māt
(Fil ve piyādeyi ilerlet ve at mat olsun.)

Māt fermā be-dāniş u tevkīr
(İlim ve ağırbaşlılıkla mat et!)

⁷ Hindistān melikelerinden birinin
laqabıdır. (N. A. Han)

3. Satranç Sözlüğü

ādāb-ı şatranç: Satrancın usulleri.

at: Satranç oyununda, bulunduğu hânedan sonra düz olarak iki hâne ve yana doğru bir hâne giderek “L” harfi biçiminde hareket eden taşın adı. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.) bk. **esb**.

berd: Bugünkü karşılığı “pat”dır. Oyunda bir tarafın sadece şahı kalmışsa ya da taşı olup da oynayamıyorsa ve rakip tarafından şah çekilmediği hâlde şahın gidebileceği yer yoksa oyun berabere sayılır.

beyāz: Metinde satranç tahrası üzerindeki beyaz taşlar için kullanılmıştır.

beynel: Atın iki tehdit birden yapmasıdır. Bugün bu terimin yerine “at çatalı” ifadesi kullanılmaktadır.

Dilaram oyunu: “Dilaram matı” diye de bilinir. Satrançta bir matın özel ismidir. Satranç tarihinde “Dilaram Matı” olarak geçen olayın ilginç bir öyküsü vardır. M.S. XI. yüzyılda soylu Arap şeyhi satrançta kendisine o kadar güvenmektedir ki ortaya ödül olarak gözdesi Dilaram'ı sürer. Ancak satranç maçı şeyhin istediği gibi gitmez ve mat olmak üzereyken Dilaram satranç tarihine geçen meşhur cümleyi kocasının kulağına fısıldar: “Kalelerini feda et, Dilaram'ı kurtar!” Kale fedaları ile soylu Arap hem Dilaram'ı kurtarır hem de oyunu kazanır. (<http://docplayer.biz.tr/9290418-Irfan-yilmaz-siirler-yayin-tarihi-4-4-2007-yayinlayan-antoloji-com-kultur-ve-sanat.html>)

esb: bk. **at**.

ferz: bk. **vezir**, **ferzîn**. Satranç oyununda şahtan sonraki en değerli taş, vezir. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.)

ferzîn: bk. **ferz**

fîl: Satranç taşlarından çapraz gidebilen taşın adı. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.)

hâne: Kısımlara ayrılmış bir şeyin bölümlerinden her biri, bölük, göz.

hareket: Satrançta hamle.

hâsm: Rakip, karşı taraf.

Herssābbin Dāhire: Satranç oyununu bulan Hint düşünürüdür. Efsaneye göre Hindistan hükümdarı danışmanlarına, çocuklarının savaşta iyi düşünen başarılı birer general olmaları için bir yol bulmaları talimatını vermiştir. Satrancın mucidi Hindistan düşünürlerinden Herssabbın Dahire adında bir Hintli olup bu oyunu yaygınlaştıran da Liçlac İbn-i Sita isimli bir Hintlidir. Satranç bunun sonucunda ortaya çıkmıştır.

î rāb yā erdeb (أرعب يā راب): Bugünkü karşılığı “açmaz”dır. Şah başka bir yere gitmedikçe şahı koruyan taş açmazda olduğu için asla kımıldayamaz.

î rāb-ı tesmiye: Şahı araya girerek korumaktır, bugünkü karşılığı “araya taş kapatma”dır. Bu hareketle şah tehdidinden kurtulmak hedeflenir.

ķā'im: Pata. Pata, oyunda iki tarafın berabere kalmasıdır. Metinde aynı cinsten bir taşla (tabloda at örneği verilmiş) şahın ya da yalnız şahın kalması durumu için “pata olmak” ifadesi kullanılmıştır.

ķā'im olmak: Berabere kalmak.

ķavānîn-i şatranç: Satranç kuralları.

ķişt: Şah çekmek.

ķişt yāhūd şah: Bugünkü karşılığı şah çekmektir. Metinde daimi şekilde şah çekilirse oyunda berabere kalınmış sayılacağı belirtilmiştir.

Liçlac İbn-i Sitaā: Satranç oyunun yayılmasını sağlayan kişidir.

manşūbe: Satrançta rakibi içinden çıkılmaz duruma getiren oyun, açmaz.

māt- [Satrançta yenilgiyi belirten *şāh mat* “şah öldü” söyleyişinin kısaltılmış şekli] Satrançta rakibin hamlesiyle şahı koruyamayacak veya başka bir hâneye oynatamayacak duruma gelip yenilme. Metinde Hindistan'da ortadaki dört haneden birisinde mat olmanın pek çirkin düştüğü belirtilmiştir.

māt eylemek: bk. **māt itmek**.

māt itmek: Satrançta rakîbi yenmek. bk. **māt eylemek**

māt olmağ: Satrançta yenilmek.

mühre: (Satrançtaki taşlar) Oyun taşı.

Nüşîrevân: Hint bilgelerinin satrancı sunduğu hükümdar Nuşirevan-ı Adil. Satranç onun vasıtasıyla İran'a girmiştir.

piyâde: Satranç oyununda piyon, paytak. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.)

reftâr-ı müttefik Bugün bu terimin yerine “rok” ifadesi kullanılmaktadır. Satrançta şah ve kalelerle gerçekleştirilen özel bir hamledir. Rok hamlesinde şahın aynı renkteki kalelerden birine doğru iki kare ilerletilir ve yaklaştığı kale şahın üzerinden atlayarak diğer yanına geçer. Rok için arada taş olmaması zorunlu değildir. Rok şahı koruma altına almaktır.

ruğ: Satranç oyununda satranç tahtasının dört köşesine dikilen (kale biçiminde) oyun taşı, bugünkü karşılığı kaledir. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.)

siyâh: Metinde satranç tahrası üzerindeki beyaz taşlar için kullanılmıştır.

surh: Kırmızı satranç taşları.

şah: bk. **şâh**

şâh: Satranç oyununda en önemli taş. (Diğer dillerdeki karşılığı metinde mevcuttur.)

şâh u mât : Şah-mat, satrançta yenme. Farsça kökenli bir deyim olup “şah öldü” anlamındadır. Bu durum; satrancın Hindistan'da oynanan çaturanga isimli oyundan esinlenerek XVI. yüzyılda doğduğu, kuramsal ve cebirsel temellerinin ise Farsçanın yaygın olarak konuşulduğu İran coğrafyasında geliştirildiği tezini desteklemektedir. (YAPRAKDAL 2012: 19)

şâtir: Satranç oyuncusu.

şatranc tahtası: Satranç oyunu için yapılmış altmış dört kareli tahta yüzey.

şatranc (Ar. *şatrenc* < Fars. *şetrenc*): Satranç, iki kişi ile, altmış dört kareli bir tahta veya yüzey üzerinde şah, vezir, kale, fil, at, piyon isimlerini alan, farklı biçim ve büyüklükteki on altışar taşla oynanan bir oyun.

şatranc vaziyeti: Açılışta taşların satranç tahtası üzerindeki durumu. Metinde gösterilen diyagramda siyah vezir beyaz şaha, siyah şah beyaz vezire denk düşecek şekilde taşlar yerleştirilmiştir, günümüzdekinden farklıdır.

ta' bîrât-ı şatraciyye: Satranç tabirleri. Metinde satranç tabirleri olarak rok, açmaz, pat, çatal, şah, mat gibi terimlerin o zamanki adları ve açıklamaları verilmiştir.

taş: Dama, domino, satranç vb. oyunlarda kullanılan mâden, kemik veya tahta parçalardan her biri. bk. **mühre**

vezir: bk. **ferz, ferzîn**

züç(چ)- Bugünkü karşılığı “pat”dır. Şahın şah çekilmemiş olmasına rağmen, mümkün hamlesi olmadığı duruma pat denir. Pat durumunda oyun beraberlikle sonuçlanır.

züç itmek: Berabere kalma durumuna getirmek.

Sonuç

1890 tarihli bu metin göstermektedir ki o devirde bu oyunu oynayanların kafasında yazarının dediği gibi “Bu böyle değil midir?” gibi oyuna dair sorular mevcuttur. Dolayısıyla bu eser, oyunun kurallarının iyice yerleşmesi ve oyun taktiklerinin verilmesi amacıyla yazılmıştır. Nusret Ali Han Dehlevî, eserinde oyunun önemini sık sık vurgulamış, medenî ülkeler dediği Batı'daki gibi bizde de satrancın sadece eğlence oyunu olarak algılanmaması gerektiğini belirtmiş, oyunun öneminin farkına varılmasını istemiştir. Nitekim XI. yüzyılda satranç oynayanların kilise tarafından aforoz edildiği, taşlara haç figürünün eklenmesi ve taşların adlarının değiştirilmesi ile XV. yüzyılda bu yasağın kaldırıldığı düşünülürse Nusret Ali Han Dehlevî'nin oyunun Hıristiyanlaştırıldığını düşünmesi ve bu oyuna sahip çıkılmasını istemesi gayet normaldir. Ancak bu metin göstermektedir ki metnin yazıldığı dönemde satranç taşlarının açılış vaziyeti günümüzden farklıdır. Bugünkü dizilişi Avrupalılar

geliştirmiştir. Ayrıca Hintlilerle Avrupalıların satranç oynama kurallarının farklı olduğu metinde sıkça tekrarlanmıştır. Makale sonundaki satranç sözlüğü de eserin yazıldığı devirdeki satranç terimleri hakkında bilgi verdiği ve bugünkü terimler ile karşılaştırmaya imkan sağladığı için dikkate şayandır.

Çok eski tarihlerden günümüze gelen, eğlence ve akıl oyunu sayılarak her devirde tutulan, esası düşünmek olan satrancın ülkemizde ana okullarında dahi ders olarak verilmesi oyunun önemini gözler önüne sermektedir. Satranç ile ilgili her çalışmanın satranç oynamayı sevenlere, oyunun tarihî gelişimini ve değişimini merak edenlere yardımcı olacağı bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Bülent (1981), *Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası Türkiye Seyahatnameler Kaynakçası, İstanbul* (http://www.mikrobeta.com.tr/dosyalar/101_083.pdf)
- Altınay, Ramazan (2009), “Satranç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, cilt: 36, sayfa: 178-181.
- Ayverdi İlhan, TOPALOĞLU Ahmet (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Çatıkkaş, Ata (2015), *Firdevsî-i Rûmî'nin Şatranç-nâme-i Kebîr (inceleme-metin-dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Devellioğlu, Ferit, (1988), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 13. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi
- Hayyampûr, Abdürresûl (1340/1961), *Ferheng-i Sühanverân*, Tebriz: Şirket-i Sihâmî.
- Köprülü, Orhan F., (1996), “Firdevsi Uzun” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, cilt: 13, s. 129.
- Meydan Larousse, c. 2, s. 29
- Sami, Şemseddin (1989), *Kamus-i Türki*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Steingass, F.J. (1977), *Persian-English Dictionary*, 1321/1903, London : Routledge And Kegan Paul
- Şen, Nurcan (2009), “Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik”, *Ankara: Gazi Türkiyat*, Güz/ Sayı 5, s. 387.
- Türkçe Sözlük I-II* (1998), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yaprakdal, Ahmet Bilal (2012), *Tek Hamlede Mat-Satranç Oyunları*, İstanbul: Uğurböceği yayınları.

Elektronik Kaynaklar:

<http://docplayer.biz.tr/9290418-Irfan-yilmaz-siirler-yayin-tarihi-4-4-2007-yayinlayan-antoloji-com-kultur-ve-sanat.html>

<http://ktp.isam.org.tr/>

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kaman, S. & Gürışık Köksal, B. (2016). “Nusret Ali Han Dehlevî'nin Satranç Risalesi / Chess Treatise of Nusret Ali Han Dehlevî”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/20 Fall 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11151>, p. 321-356.